

19. VE 20. YÜZYILDA OSMANLI HUKUK SİSTEMİNİN IRAK'TA UYGULANMASI*

Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM**

ÖZET

Irak coğrafyası tarih boyunca önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmış, zengin doğal kaynakların yer aldığı bu topraklar üzerinde sürekli iktidar çatışmalarına sahne olmuştur. Bu coğrafyada yaşayan topluluğun farklı etnik yapı ve farklı dinlere mensubiyetlerden oluşması, bu özelliklerin çeşitli bahanelerle kullanılmak suretiyle dış müdahalelere maruz kalmasına yol açmış, tarihte bu olaylara tanıklık etmiş ve söz konusu olgu varlığını halen devam ettirmektedir. Dış müdahaleler genellikle emperyal devletlerin mutat politikalarını oluşturmuş, bu uygulamanın başta gelen aktörlüğünü özellikle İngiltere üstlenmiş, meseleye XX. Yüzyılda petrol kaynaklarının kullanılması, yararlanılması amaç ve iştahı bu ülkeyle birlikte diğer devletlerin de devreye girmesiyle karmaşık bir yapıya dönüşmüştür. Bu anlamdaki çıkar çatışması bölgedeki istikrarsızlıkları ve sürekli kaotik bir yapının oluşmasına yol açmış, çatışmanın yoğunluğu günün şartlarına ve yerel otoritelerin güç ve şekillenmesine bağlı olarak da bölgedeki ülkelerin oluşumuna ve parçalanmasına varacak bir ölçüye kadar ulaşmıştır. Tarihsel miras, toplumsal yapıdaki farklılıklar halklar arasındaki ortak noktalardan ziyade ön plana çıkarılmak suretiyle çatışma bazen alevlenmiş, yoğunluğu artmış, etnisite ve dini, mezhepsel mensubiyete bağlı olarak insanlık dramlarının yaşanmasına yol açmıştır. Bölgenin söz konusu kaderi Irak'ta da yaşanmış, sömürgeci devletlerin müdahalesi farklı şekil ve yoğunlukta devam etmektedir. Bölgede egemenliğini yüzyıllarca sürdüren Osmanlı İmparatorluğu döneminde bu tür olumsuzluklar en az yaşanmış hatta dönemin hukuki düzeni yardımıyla pax ottomana olgusu bölgede İmparatorluğun güçlü olduğu dönemde en üst seviyede uygulanabilmiştir. İmparatorluğun gücündeki zayıflama ve çöküş süreci bölgenin kaderi ve dramında asli etken olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Hukuk Sistemi, Tanzimat Fermanı, Irak Eyaletleri Anayasacılık Hareketi, Musul Eyaleti, Mirî Rejimi.

* DOI: 10.33432/ybuhukuk.735388 - Geliş Tarihi: 10.05.2020 - Kabul Tarihi: 13.01.2021.

** Karabük Üniversitesi, Kamu Yönetimi ve Siyasal Bilimleri, azim_2006@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4614-9316.

THE PRACTICE OF THE OTTOMAN LEGAL SYSTEM IN IRAQ IN THE 19th AND 20th CENTURIES

ABSTRACT

Having been home to important civilizations throughout history, the geography of Iraq has been the scene of constant power struggle due to its rich natural resources. The fact that the communities living in this geography consist of diverse ethnic groups affiliated with different religions has led their exposure to foreign interventions with various excuses. Witnessed many times throughout the history, today the interventions in question still continue. Foreign interventions generally constituted the usual policies of the imperial states and the leading actor of these operations has been Britain. The issue has become more complex following the insatiable appetite of some countries for oil resources in the 21st century. Conflict of interests in this regard has led to instability and chaos in the region. The intensity of the conflict has reached a level that may lead to the formation and fragmentation of the countries in the region depending on the conditions of the day and the power and shaping of the local authorities. By bringing the cultural heritage and differences in the social structure to the forefront rather than the common values shared by the communities, the conflict has been flared up increasing its intensity and thus, human tragedies based on ethnicity, religious and sectarian affiliations have become unavoidable. The intervention of the colonialist states continues in different forms and intensities in Iraq, which has shared the same fate with the region. During the period of the Ottomans, which dominated the region for centuries, such negativities were least experienced, and even owing to the legal order of the period, the phenomenon of the Pax Ottomana occurred at the highest level when the Ottoman state were powerful in the region. The decline in the power of the Ottomans has been a major factor in the fate and drama of the region.

Keywords: Ottoman Legal System, Tanzimat Edict, Iraqi States Constitutional Movement Page, Mosul Province, Miri Regime.

GİRİŞ

Irak, Osmanlı Devleti 1533 yılında başlayan İrakeyn Seferi sonucu 1946 yılında Basra'nın Bağdat Beylerbeyliği'ne bağlanmasıyla Osmanlı topraklarına katılmıştır¹. Yaklaşık 400 sene Osmanlı idaresinde kalan Irak coğrafyası kuşkusuz Orta Doğu'nun kaderini çizen önemli ülkelerden birisidir. 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği rejim değişikliği nedeniyle enerjisini ülke sorunlarını çözmek için harcarken küresel güçler de Orta Doğu politikalarını Irak merkezli olarak yeniden biçimlendirmeye başlamıştır. Almanya, İngiltere, Fransa ve ABD Kürt Federal Devleti'ni kurma çabası içine girmiştir².

Safevî Hükümdarı Şah İsmail'in 16. yüzyılda Anadolu'da uyguladığı mezhepsel yayılma politikası ve Osmanlı Devleti'nin sınırlarına kadar ilerleyerek toplumsal yapısını tehdit etmesi, Osmanlı'nın fetih yönünü Batı'dan Doğu'ya çevirmesine neden olmuştur. Şah İsmail'in mezhepsel olarak başlatmış olduğu fetih politikası, Irak toprakları olan Bağdat ve Musul'un büyük bölümünün kontrol altına alınmasıyla sonuçlanmıştır. Şah İsmail'in bu girişimin altında yatan temel neden, Osmanlı hâkimiyetinde bulunan İpek Yolu'nun kontrolünü ele geçirmektir. Osmanlı bu niyeti zamanında iyi okumuş, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Zaferi sonrasında Musul, Erbil ve Kerkük Osmanlı topraklarına katılarak Kuzey Irak'ta tekrar hâkimiyet sağlanmıştır³.

Osmanlı adına bu olumlu gelişmelerin hemen ardından 1516-1517'de zayıflayan ve yıpranan Memluk Devleti bozguna uğratılarak Suriye, Filistin ve Mısır Osmanlı topraklarına katılmıştır. Fakat Irak coğrafyasının ortası ve güney toprakları olan Basra ve Bağdat gibi önemli şehirler hâlâ Safevî Devleti'nin elinde bulunmaktaydı. Bölgenin büyük bölümünün Osmanlı kontrolüne girmesi ancak Kanuni'nin Irak Seferi'nden (1534) sonra,

¹ **Mantran, Robert** (1999) Irak Maddesi, C:19, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi, s.93.

² **Hacıtahtiroğlu, Kürşad** (2014) "Küreselleşmenin Siyasal Etkileri, Göç ve Ukrayna-Rusya Krizi", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:16, S:2, s.270.

³ **Büyüktaş, Canan Kuş** (2020) "Safevî Hükümdarı Şah I. Abbas'ın Osmanlı Devleti'nin Hindistan Ticaretindeki Rolünü Engelleme Faaliyetleri", İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi, S:4, s.104; **Gündüz, Tufan** (2010) Şah İsmail Maddesi, C:38, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi, s.253-255.

Basra'nın, Irak'ın güneyinde kalan Bağdat Beylerbeyliği sancağı altına girmesiyle mümkün olmuştur. Bu şekilde Irak, Bağdat Beylerbeyliği adıyla Osmanlı eyaletlerinden birisi olmuş ve Uzun Süleyman Paşa (Eski Diyarbakır Valisi) ilk valisi olarak atanmıştır⁴.

Bağdat'ta büyük nüfuz sahibi olan Bekir Subaşı'nın ayaklanması ve valilik görevinde bulunan Yusuf Paşa'nın öldürülmesi, 1619 yılına kadar bölgede devam eden istikrarın bozulmasına neden olmuştur. Dolayısıyla istikrarın bozulması, Safevî Devleti'nin bölgedeki baskısını artırmasına neden olmuş ve sonuç olarak Irak'ta Musul ile Basra dışındaki tüm topraklar Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır. 1637 yılında Bağdat Seferi'ne çıkan IV. Murat bir yıl sonra 1638'de Bağdat'ı geri almıştır. 1639'da yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla Irak, Irak-ı Acem bölgesi hariç olmak üzere yeniden Osmanlı egemenliğine girmiştir. Bu tarihten sonra "*Bağdat Fatihî*" unvanını alan IV. Murat Şii nüfusu güneye sürerek Anadolu'daki Türkmen boylarını bölgeye yerleştirme politikası uygulamıştır. Bu politikanın temel sebebi oluşabilecek Şii baskısını engellemektir.

IV. Murat döneminde, İslam dünyası için sembol isim hâline gelen İmam-ı Azam Efendi'nin türbesi ve diğer taraftan farklı dinî gruplar için önemli olan birçok resim ve figürün tamir edildiği görülmektedir. IV. Murat'ın toplumun dinî değerlerine karşı bu hassas tutumu Osmanlı Devleti'nin bölgede kalıcı olabilmesi için atılan toplumu birleştirici önemli adımlar olmuştur. Osmanlı'nın IV. Murat döneminde bölgedeki yönetim stratejisi, eyalet sistemi olarak belirlenmiş ve Bağdat'a bir paşa vali tayin edilerek Bağdat merkezî otoriteye bağlanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti özellikle 1683'ten sonra Batı'daki (Haçlı) ittifak devletlerine karşı giriştiği uzun ve zorlu savaşlar merkezden uzak kalan diğer eyaletlerde olduğu gibi Bağdat Eyaleti'nde de otorite boşluğuna ve yönetim krizlerine neden olmuştur. Sonuç olarak 1694'te Arapların Basra'yı ele geçirmesi ve hemen arkasından Arap bedevilerinin ve göçebe olarak yaşayan Kürtlerin Halep ile

⁴ Halaçoğlu, Yusuf (1991) Bağdat- II. Osmanlı Dönemi, C:4, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi, s.433.

Bağdat arasındaki ticaret yollarına saldırımları Osmanlı Devleti adına bölgede ticari ve siyasi güç kaybına neden olmuştur⁵.

1704'te Hasan Mustafa Paşa Bağdat Beylerbeyliği'ne atanmıştır. Hasan Paşa'nın ölümünden sonra, oğlu olan Genç Ahmet Paşa'nın Basra ve Bağdat Valiliğine atanması Irak eyaletleri için yeni bir dönem sayılmaktadır. Çünkü 19 yıl süren baba ve oğul yönetimi Irak halkının Osmanlı otoritesini tanıması adına bölgede istikrar ve huzur ortamının yeniden tesis edilmesini sağlamıştır⁶.

Irak'ta Osmanlı-İran mücadelesi 1770'lerin sonlarına kadar devam etmiş, oluşan bu istikrarsız ortam Büyük Süleyman Paşa'nın Basra, Bağdat ve Zor Eyaletlerine vali olarak tayin edilmesiyle son bulmuştur. Süleyman Paşa uzun süren görevi sırasında bölgede kontrolü yeniden sağlayarak bölgenin tarım ve ticarete gelişmesine büyük katkı sağlamıştır⁷.

Süleyman Paşa'nın (1802) vefatıyla Irak Eyaletlerinin merkezî otoriteyle ilişkileri zayıflayarak kopma noktasına gelmiş, dolayısıyla bu sıkıntılı süreç ile Avrupa'da yaşanan sosyal, ekonomik ve teknolojik gelişmeler Osmanlı Devleti içinde yeni düzenlemeleri gerekli kılmıştır. Merkezî otoriteyi sağlama çabasında olan dönemin padişahı II. Mahmut ve İstanbul hükûmeti için de bu durum ciddi bir tehdit hâline gelmiştir⁸.

19. yüzyıl başında Osmanlı merkezî yönetimi içinde sözü geçen devlet adamlarından birisi olan Halet Efendi'nin referansı ile Irak valisi olarak görevlendirilen Davut Paşa 1831 yılına kadar Irak Eyaletlerinde güven ve huzur ortamını yeniden tesis etmiştir. Davut Paşa tarafından kurulan imalathaneler ve sanayi tesisleri, tarım ve ticarete sağlanan gelişmeler Irak Eyaletlerini Osmanlı için Doğu'da gülen yüz hâline getirmiştir. Ancak Davut Paşa yönetiminde güçlenen Irak Eyaletleri zamanla merkezî otorite için bir

⁵ **Matthee, Rudi** (2018) "1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri", Çev: İlker Külbilge, Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, S: 4/1, s.189.

⁶ **Halaçoğlu**, s.445.

⁷ **Yenidünya, Süheyla** (2009) "XIX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nin Bağdat'ta Kölemen Hâkimiyetini Kaldırma Teşebbüsleri", Türk Dünyası Araştırmaları, S:182, s.2.

⁸ **Halaçoğlu**, s.446.

tehdit hâline gelmiştir. Bu durum üzerine Halep Valisi Rıza Paşa, Sultan II. Mahmut tarafından Irak Eyaletinde yönetimi ele almak için gönderilmiştir. Bağdat'ta ortaya çıkan veba salgını ve Rıza Paşa'nın kuşatması, şehrin bu zamana kadar kazanmış olduğu idari ve ekonomik bütün kazanımların yok olmasına neden olmuştur. Yönetimi ele geçiren Ali Rıza Paşa'nın 16 yıllık yönetimi ve daha sonra gelen yöneticiler sayesinde Irak Eyaletleri 1920'li yıllara kadar Osmanlı merkezi otoritesine bağlı kalmıştır⁹.

I. OSMANLI'DA ŞER'İ VE ÖRFİ HUKUK

Osmanlı Devleti'nin yönetim şekli monarşidir. Fakat Osmanlı Devleti'nde padişahın yetkilerine İslam dinî tarafından sınırlama getirilmiştir. Bu bakımdan devletin hukuk sistemini, şer'i ve örfi hukuk oluşturmuştur. Padişah, monarşinin karakterine uygun şekilde yasama ve yürütme erklerini elinde bulunduran ve dinen bu güçleri kullanma yetkisine sahip olan tek kişidir. Yalnız padişahın bu yetkilerini tek başına değil de kurumsallaşmış bir yargı teşkilatı ile kullandığı görülmektedir¹⁰.

İslam Hukuku halifeyi devletin başı olarak kabul eder. Bu bakımdan yasama, yürütme ve yargı erkleri halifenin elinde toplanmıştır. Halife, hukuk sınırları içinde bu erkleri kullanır. Diğer taraftan yargı erklerini kullanma tasarrufu (baş hâkim sıfatı ile) ilk defa Hz. Ömer döneminde merkez dışındaki bölgelere kadılar atanarak kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı içinde de bu sitem eyaletlerde kadılar ile uygulanmıştır¹¹.

Osmanlı İmparatorluğu'nda padişah, İslam Hukuku'ndaki şekliyle halifenin sahip olduğu benzer yetkileri kullanmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı padişahı da yasama, yürütme ve yargı erkini kullanan yegâne kişi olmuştur. Geniş bir perspektiften bakıldığında yargı kuvvetini, sadece padişahın bizzat

⁹ Ciminoglu, İrfan, İstanbul Gazetesi, "Osmanlı Döneminde Irak", <<http://www.istanbulgazetesi.com.tr/osmanli-doneminde-irak-makale,73377.html>> s.e.t. 01.02.2020.

¹⁰ Yurtseven, Yılmaz / Şahin, Gamze Nur (2016) "Klasik Osmanlı Hukukunda Padişahın Yargı Yetkisi", Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, S:1, s.159.

¹¹ Yenidünya, s.3.

yargılama yapma yetkisi şeklinde değerlendirmek yanlış olur. Aynı zamanda bu erk düzenleme ve denetleme yetkisini de ifade eder. Zira Osmanlı padişahlarının da bu sebeple yargı kuvvetinin gereklerini tam olarak yerine getirdikleri görülür. Osmanlı padişahları şer'i konularda tek başlarına yargı yetkilerini kullanmaktan kaçınmışlardır. Bunun içindir ki şer'i konularda yetkilerini kadılar marifetiyle kullanmışlardır. Dolayısıyla şer'i konular kadılara bırakılmışken padişahlar daha çok örfi hukuk konusunda yargılama yetkilerini kullanmışlardır. Diğer yandan padişahlar örfi hukuku kullanma mercii olması hasebiyle yine bu alandaki hukuki sorunları yeni kurallar da koyarak çözüme eğilimi gösterirler. Bu eğilim sonunda verilen ceza, ölüm cezasıdır ve içeriği de siyasidir. Bu ceza “*katl*” olarak adlandırılmaktadır. Katl cezasının genellikle İslam Hukuku'na uygun olarak kullanıldığı görülmektedir, ancak farklı dönemlerde padişahlar tarafından hukuksuz biçimde kullanıldığı da bilinmektedir¹².

Padişahın yargı yetkisini direkt olarak kullandığı başka bir durum ise cezaların infazı konusudur. Ayrım yapılmadan bütün cezaların infaz kararı padişah tarafından verilmektedir. Bazı durumlarda bu yetkinin vezirlere devredildiği ancak ağır cezalarda ise bizzat padişah tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Padişahın yargı yetkisini İslam Hukuku'na uygun şekilde yerine getirilebilmesi için devletin yerel birimlerine merkezden kadılar atanmaktaydı. Kadılar aynı zamanda, padişah vekili sıfatıyla davalara bakar ve hüküm verirlerdi. Kadıların kararları kesin hüküm niteliği taşımaktaydı. Padişah adına bu kadar önemli kararlar verebilen kadıların görev ve yetkileri yargı erki dâhilinde değerlendirilmekte ve kadıların ilgili her türlü tasarruf, yani azil ve özlük işleri de yargı erkini kullanan padişahın görev ve sorumluluğundaydı. Kadıların denetlenmesi için bir denetim mekanizması bile kurulmuştur. Padişah adına bu işlemleri yürütmek ve denetlemek için son söz yine padişahın olmak üzere kazaskerlik kurumu görevlendirilmiştir¹³.

¹² Yurtseven / Şahin, s.160.

¹³ Halaçoğlu, s.448.

İslam Hukuku'nda Osmanlı padişahlarının af yetkisi de bulunmaktadır. Örfi hukukta sınırsız olan bu af yetkisi şer'i hukukta sadece tazir¹⁴ cezaları için geçerli olmaktadır. Bazı durumlarda kadıların verdiği hükümler; Kur'an, sünnet veya icma'a uygun değilse yeniden incelenmesi, hatta bozulması uygun görülmüştür. Düzeltmesi talep edilen kararlar Divanühümayunda yeniden görüşülerek hükmü veren kadı veya başka bir kadı tarafından yeniden sonuca bağlanabilmektedir¹⁵.

Padişahlar yargı yetkilerini; Divanühümayun, veziriazam ve kazasker divanları marifetiyle kullanılmıştır. Bu kurullar duruma göre ilk derece Temyiz veya İstinaf Mahkemesi gibi çalışmışlardır¹⁶.

II. OSMANLI'DA ANAYASA HAREKETLERİ

Anayasa hareketleri Batılı toplumlar için etkinliği artan burjuva sınıfının ve sivil toplum örgütlerinin menfaatleri doğrultusunda devlet otoritesinden hukuki güvenceler altında birtakım taleplerde bulunma temeline dayanmaktaydı. Aslında Batı'da bu tür reflekslere anayasanın temelleri, fikir akımları ve doğal haklar açısından bakıldığında görülmektedir¹⁷.

Osmanlı cephesinden anayasal faaliyetler ele alındığında ilk gelişmeler sırasıyla; Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanı ile başlamıştır. Anayasa faaliyetlerinin Avrupa cephesinden farkı ise, hiçbirinin halktan gelen talepler doğrultusunda gerçekleşmemiş olmasıdır. Bu nedenle Batı'nın dayatması sonucundan ya da parçalanmış imparatorluk yapısını ayakta tutabilme girişimlerinden öteye geçememiştir. Kısacası toplumsal bir hareket değildir.

¹⁴ İslam-Osmanlı Hukuku içinde yer alan üç tip ceza şekline biri olarak tarif edilmektedir. Tazir; had ve kısas cezaları ile cezalandırılmayan, suç sayıldığı hâlde cezaları tespit edilmemiş olan, Allah'a veya kişiye karşı işlenen suçlarda verilen cezalardır. Dikkat edilmelidir ki tazir, bir suç değil cezadır. Daha ayrıntılı bilgi için bk. **Başoğlu, Tuncay** (2011) Ta'azir Maddesi, C:40, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi, s.198-202.

¹⁵ **Cin, Halil /Akyılmaz, Gül** (2011) Türk Hukuk Tarihi, Konya, Sayram Yayınları, s.106.

¹⁶ **Mumcu, Ahmet** (2017) Divan-ı Hümayun, Ankara, Phoenix Yayınları, s.22-27; **Yurtseven / Şahin**, s.196-198.

¹⁷ **Özkiraz, Ahmet / Hamdemir, Berkan** (2009) "Anayasacılık Hareketleri, Kapitalizm ve Osmanlı", Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi, C:11, S:2, s.68.

Aksine anayasa faaliyeti sayılan bu girişimler padişah tarafından sanki tebaaya (halka) sunulan lütuf şeklinde gösterilmiştir¹⁸.

Sadık Rifat Paşa Tanzimat Fermanı için, kanunlarla devlet arasında çok önemli birtakım ilişkilerden bahseder ve devletin bekasının ve devamlılığının yöneticilerin yasalara uymasına bağlı olduğunu belirtir¹⁹. Sadık Rifat Paşa'nın Osmanlı için, hukuk devletinin ilk fikir babası olduğu söylenebilir. Ona göre Tanzimat, dinî kurallara bağlı olmayan ve dinî grupların ya da ilmiye zümresinden bağımsız, daha çok Batı hukuk sistemlerine dayanan yasama girişimlerinin temelini oluşturmaktadır²⁰.

Padişahın yetkileri, Osmanlı klasik döneminde mutlak değildi. Şer'i ve örfî esaslarla sınırlandırılmaktaydı. İslam Hukuku Divanıhümayun, İlmiyye, Seyfiyye ve Kalemiyye gibi sınıflar eliyle işletilmekteydi. Divanıhümayun yapısı itibarıyla bir kuruldan çok daha öte bir yapıya sahiptir. Divanıhümayun da kurula bağlı olan kalemleri, yani bürokratik teşkilatıyla devletin en büyük organıydı²¹. Önceki dönemde din merkezli sınırlama varken son dönemde pozitivist hukuk temelinde bir sınırlama görülmektedir²².

Osmanlı için yeni bir anayasal zeminin hazırlanmasında Yeni Osmanlılar²³ entelektüel birikime sahip olarak görülmekteydi. Çünkü bu aydın kişiler Batı'da yetişmiş son nesildi. Bu aydınlardan birisi olan Namık Kemal, Osmanlı siyasal hayatına “*halk hâkimiyeti*” kavramını sokabilmek için

¹⁸ **Akyılmaz, S. Gül** (2015) Siyasi Tarih, 1. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık, s.188.

¹⁹ **Mardin, Şerif** (1986) “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”: (Çeviren: Şeniz Gönen), Kalaycıoğlu, Ersin/ Sarıbay, Ali Yaşar (Editörler), Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, İstanbul, s. 303-304.

²⁰ **Akyılmaz** (2015), s.188.

²¹ **Mumcu**, s.20.

²² **Okumuş, Ejder** (2017) Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat, 3.Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları, s. 311-317.

²³ 1865 yılında ortaya çıkan, Osmanlı milliyetçiliğini savunan, Montesquieu ve Rousseau gibi Fransız Devrimi'nin zeminini hazırlayan düşünürlerin fikirlerini benimsemiş, Osmanlı'nın ilk anayasasını ve parlamenter sistemini geliştirmiş devlet adamlarıdır. Namık Kemal, Mehmed Bey, Reşat Bey, Menâpirzâde Nuri Bey, Ayetullah Bey, Refik Bey başlıca kurucuları arasında yer almaktadır.

büyük çaba göstermiştir. Arzuladığı anayasal yapı içinde “*kuvvetler ayrılığı*” ilkesini merkeze alarak tatbik etmeye çalışmıştır²⁴.

Londra’da bulunduğu dönemlerde edebiyatçı ve gazeteci olan Ali Suavi İngiliz Parlamentosunu merak ederek Parlametonun çalışmalarını yakından izlemiştir. Bu bakımdan Ali Suavi’nin çalışmaları ve sivil toplum yaklaşımları İngiliz Parlamentosunun izlerini taşımaktadır²⁵. Zira Ali Suavi’nin iyi bir gözlemci olduğunu ve izlenimlerinin kuvvetli olduğunu söylemek pek mümkündür. Ali Suavi için “gerçek demokrasi”, kanunlar hazırlanırken bütün düzenleyici işlemlerin yanında din ve görgü kurallarının da dikkate alınması, insanların menfaatleri için kullanılması gereken bir hükûmet şekliydi²⁶. Ancak bu olumlu atmosfer içinde Yeni Osmanlı Hareketinin başarı öyküsü olarak gösterilen Kanunuesasi, ilan edildikten çok kısa bir süre sonra II. Abdülhamit tarafından yürürlükten kaldırılmıştır. Kısa bir süre sonra anayasanın tekrar ilan edilmesini talep eden Jön Türk Hareketi, bu süreçte sesini duyurmak isteyen muhalif aydınların sesi olmayı başarmıştır. Bu aydınların bulunduğu ortak fikir, Batılılaşmanın gerekli olduğudur. Lakin bu gerekliliğin sınırları konusunda görüş ayrılıkları da bulunmaktadır. Fikir ayrılıklarının başında ise merkezîyetçilik ve ademi merkezîyetçilik konuları gelmektedir. Ahmet Rıza merkezîyetçi iken Jön Türk Prens Sabahaddin ise çalışma programında ademimerkezîyet ifadesini kullanmaktadır²⁷.

III. OSMANLI DEVLETİNDE MİRÎ REJİMİ

Osmanlı Devleti’nin Kuzey Suriye ve Kuzey Irak’ta uyguladığı idare tarzı, Anadolu’nun tabii coğrafyasına ve tarihî zemine uygundur. Osmanlı Devleti, hâkim olduğu bölgelerin coğrafi, sosyal ve ekonomik özelliklerine göre iki çeşit idare tarzı uygulanmıştır. Bunlar; Mirî rejim ve Salyane idare tarzıdır. Dolayısıyla coğrafi ve tarihî şartlardan dolayı Osmanlı Devleti, Suriye

²⁴ **Mardin**, s.406.

²⁵ **Sayar, Ahmed Güner** (2013) Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, 5.Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, s.299.

²⁶ **Mardin**, s. 422.

²⁷ **Akyılmaz, S. Gül** (1998) Birinci Jön Türk Hareketi’nin (Yeni Osmanlılar Cemiyeti) İdeolojisine Bir Örnek: Namık Kemal ve Diğerleri, Ankara, Akçağ Yayıncılık, s. 434.

ve Irak'a hâkim olduğunda merkezî otoriteyi sağlamaya yardımcı olan mirî sistemi uygulamıştır. Mirî sistem; devletin doğrudan vergi aldığı, asker çıkardığı ve merkezin kültürünü hâkim kılan sistemdir²⁸.

A. MİRÎ REJİM VE ÖZELLİKLERİ²⁹

19. yüzyıl içinde Osmanlı hukuk sisteminin Irak coğrafyası üzerindeki etkilerini daha iyi anlayabilmek için Irak Eyaletleri olan Musul, Bağdat ve Basra üzerinde uygulanan toprak düzenine de göz atmak gerekmektedir. Çünkü toprak düzeni de hukuk düzeni gibi değişim geçirmiş ve ortaya tapu ve mülkiyet sorunları çıkmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti cephesinden bu sorunların çözümüne yönelik çabaları görebilmek önemlidir. Ağırıklı olarak bu konu için Osmanlı arşiv kayıtları kaynak oluşturmuştur³⁰.

1. Mirî Sisteme Dâhil Olan Vilayetlerde Tımar Sistemi

Sanayi öncesi klasik tarım toplumu özelliklerini yaşayan Osmanlı Devleti'nin idari, ekonomik ve sosyal temelleri, kendisinden önceki devletlerde olduğu gibi, tımar sistemine dayanmaktaydı. Devlet arazisini işleten kimseler, bunun karşılığında devletin vereceği birtakım resmî görevleri yapmakla mükellefti. Çiftlikleri işletenler askerî, şehirdeki devlet işletmelerini tasarrufunda bulunduranlar da birtakım resmî görevleri yapmakla yükümlüydüler. Devlet arazisini işleten kimselere "Reâyâ" denilmektedir. Bu kişiler bugünkü devlet memuru statüsünde bulunmaktaydılar. Reâyâ olabilmek için devlete karşı isyan etmemek, casusluk yapmamak, adam

²⁸ **Öztürk, Mustafa** (2016) "Osmanlı Mirî Rejiminin Suriye ve Irak'ta Uygulanmasının Sonuçları", Akademik Bakış Dergisi, C:9, S:18, s.2-3.

²⁹ Osmanlı Devleti'nin iktisadi düzeninden hareketle Osmanlı mirî rejiminin uygulandığı bölgeler tespit etmiş ve bunun Misakımillî ile olan münasebetlerini bu tarihî, iktisadi ve sosyal zeminin günümüze ve geleceğimize nasıl bir katkısı olur düşüncesiyle tartışılmıştı. Bugün bu tarihî ortak geçmişi tekrar gözden geçirmekte fayda olduğu düşünülmektedir. **Öztürk, Mustafa** (1996) Osmanlı Mirî Rejiminin Misakımillî ile Münasebeti, Ankara Genelkurmay ATASE, Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, İstanbul, Yapı Kredi Bankası Yayınları, s.186-192.

³⁰ **Marufoğlu, Sinan** (1998) Osmanlı Döneminde Kuzey Irak, 1. Baskı, İstanbul, Eren Yayıncılık, s.1.

öldürmemek, hırsızlık, eşkıyalık yapmamak ve dine küfretmemek gibi şartlar aranmaktaydı. Tarım toplumu özelliklerinin yaşandığı bu dönemde, bir çiftlik tasarruf etmek, devletin himayesinde olmak demekti ki, bu çok önemli bir teşvik unsuru sayılmaktaydı. Tımar, belli şartların sağlanması hâlinde babadan oğula geçebilirdi. Böylece tımar işleten kimseler, etnik kökenine bakılmadan zaman içinde devletle bütünleşmiş oluyordu³¹.

2. Osmanlı Vilayetlerinde Mirî Mukataa Sistemi

Zirai işletmelerin dışında kalan, daha çok şehir ve kasabalarda olan ticari (bâc-1 bazar, darphane, boyahane, tamga, debbağhane vb.) işletmelerin, merkezin hazine gelirlerine esas olmak üzere belli kişilere veya bir kesime verilmesine “*mukataa*” denirdi³².

Mukataa kelimesi, mülkiyeti devlete veya vakıflara ait arazilerin parsellere ayrılarak özel şahıslara veya kurumlara kiralanın parçalar için yapılan kira sözleşmesini ve ödenen kirayı ifade etmek üzere “Mukataa-i zemîn” veya “Mukataalı” gibi tabirler anlamında da kullanılmıştır. Mukataa ayrıca “Vergi mükellefinden üretimin hacmine göre alınan öşür, haraç gibi vergilerin sabit bir tutar olarak belirlenmiş olması” anlamında da kullanılıyordu³³.

Mukataalar iltizam ve emanet şeklinde işletiliyordu. İltizam süresi de 1-2 yıl arasında değişmekteydi. İltizamı; devletin, genellikle belirli bir mekânla sınırlı kanuni veya şer’î vergi unsurlarından olan mukataayı vergilendirmeyi rekabete açık, özellikle de müzayede ile tespit edilen ve bir bölümünün peşin ödenmesi istenilen ve belirli bir yıllık bedel karşılığında sınırlı bir zaman (tahvil) için kârı ve zararı kendine ait olmak üzere kabul edecek mültezimlere güvenilir bir kefaletle devretmesi usulüdür. Bir mukataanın bir kişi veya

³¹ **Cin, Halil** (1965-1966) “Osmanlı Toprak Hukukunda Mirî Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: 22-23, S: 1-4, s.749; **Cin, Halil** (1992) Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, 3.Baskı, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları, s.51; **Öztürk** (2016) s. 2-3.

³² **Genç, Mehmet** (2006) Mukataa, C:31, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi, s.129; **Öztürk** (2016), s.3.

³³ **Öztürk** (2016), s.3.

ailenin üzerinde yıllarca kalmasının mümkün olmaması feodalleşme eğilimlerinin engellenmesine yönelik olduğu söylenebilir³⁴.

B. VİLAYETLERDE DEFTER TUTULMASI

Mirî rejime dâhil vilayetlerin muhasebe defterleri tutulurdu. Bu defterler bir çeşit vilayet bütçesi niteliğindedir. Vilayetteki bütün gelir ve giderler bu deftere kaydedilir ve merkez tarafından onaylanırdı³⁵. Vilayet gelir ve giderlerinin tutulması ve sıkı bir şekilde takibi, merkezî otoritenin korunması ve güçlendirilmesi için önemli görülmekteydi³⁶.

C. ATANAN VALİ VEYA SANCAK BEYLERİ

Mirî rejime dâhil vilayetlere atanan vali veya sancak beyleri asker kökenliydi. Her sancak beyi, bağlı olduğu beylerbeyinin sancağı altında sefere katılır ve kendi askerlerini komuta ederdi. Klasik Osmanlı sistemi olarak bilinen bu sistem aslında sanıldığı gibi bütün Osmanlı vilayetlerinde uygulanmamıştır. Daha çok merkezden uzak olan taşra bölgelerinde uygulanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu, asker çıkardığı, vergi aldığı ve vilayetlerin halklarıyla bütünleştiği bölgeler Osmanlı Devleti'nin sınırlarını oluşturmaktaydı. Aşağıda değinileceği gibi, bu sınırlar Anadolu'nun tabii coğrafyasının sınırlarıdır. Osmanlı mirî rejiminin sınırlarını ise tımar sisteminin uygulandığı vilayetler oluşturmaktadır³⁷.

³⁴ Genç, Mehmet (2000) İltizam, C:22, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi, s.154.

³⁵ Cin (1965-1966), s.752-753; Öztürk (1996) s.3.

³⁶ Karadağ, Haydar / Şit, Mustafa (2016) "Osmanlı Devleti'nde Toprak Mülkiyetinin İktisadi Sistemler Açısından Değerlendirilmesi", Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:4, s.47; Öztürk (2016) s.3.

³⁷ Öztürk (2016), s.4.

IV. İRAK'TA MİRÎ REJİMİNİN³⁸ UYGULANMASI

1523 yılında Musul, 1534'te de Bağdat'ın ve daha sonra da bir bütün olarak Irak'ın Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girmesinden sonra Irak; Musul, Bağdat ve Basra olmak üzere üç eyalete ayrılmıştır. Burada Musul mirî, Bağdat duruma göre salyâneli ya da mirî ve Basra salyâneli rejime dâhil edilmişlerdir³⁹. 1587'de eyalet hâline getirilen Musul'un sancakları; Musul Paşa Sancağı, Erbil, Nusaybin, Sincar, Bâcvân, Ağca Kal'a, Zaho ve Eski Musul⁴⁰ olarak belirlenmişti. İlerleyen süreçte yani 1653'e gelindiğinde ise Musul Eyaleti'nin yeni sancakları; Musul Paşa Sancağı, Kerkük, Tikrit, Bâcvânlık (Bâcvânlu) ve Huden (Hârûn)-Bâne sancakları olarak kayıtlara geçirilmiştir⁴¹.

Dolayısıyla Musul Sancağı'nın, mirî rejimi ve idari taksimatının da sancak durumuna göre yapıldığı görülmektedir. Sancak Beyleri asker kökenli kişilerdir ve Sancak Beyliklerinin bütününde Osmanlı vergi uygulamalarının geçerli olduğu görülür. Yani mirî mukataalar, iltizam ya da emanet usulleri geçerlidir⁴². Musul'da bu şekilde Osmanlı ordusu için hazır asker çıkarılıyor, vergi ödeniyor ve merkezde hâkim olan kültürü bünyesinde barındırıyordu. Sonuç olarak Irak'ın kuzeyini kaplayan Musul Eyaleti Osmanlı mirî sistemine dâhil edilir⁴³.

³⁸ Devlet hazinesine ait olan topraklara mirî arazi denir. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde kullanılmaya başlanan bu terim, günümüzde “devlet arazisi” olarak adlandırılır. Kelimenin sözlük anlamı da “Hükûmetin, hazinenin malı olan” demektir. Ancak bu arazilerin intifa yani kullanım hakkı gerçek ve tüzel kişiliklere ihale edilebilir. Devlet, mirî arazinin intifa hakkını özel veya tüzel kişilere verdiği takdirde intifa süresi boyunca araziyi kullanamaz. Mirî arazide gerçek ve tüzel kişilerin sahip olduğu haklar şunlardır: Arazinin kullanımı, tüketim veya araziden yararlanma şeklinde tanımlanmaktadır. Aynı zamanda Mirî araziler Osmanlı Devleti döneminde görülen ve kullanım amaçlarına göre ayrılan arazi türleridir ve bazı çeşitleri bulunmaktadır. Bunlar; Havass-ı Hümayun, Paşmaklık, Malikâne, Yurtluk, Ocaklık, Mukataa şeklinde sınıflandırılmıştır.

³⁹ **Gündüz, Ahmet** (2003) Osmanlı İdaresinde Musul 1523-1639, Elazığ, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, s.35.

⁴⁰ **Gündüz**, s. 38.

⁴¹ **Gündüz**, s. 42.

⁴² **Öztürk** (2016), s.3.

⁴³ **Öztürk** (1996) s.3-4.

17. yüzyılda Musul Eyaleti'nde üç tane vezir bulunmaktaydı. Tuğlu Vezirliği'nin 680.000 has akçesi⁴⁴ bulunmaktaydı. Sancaklarında ise vilayet sınırları içinde 9.000 cebelü asker⁴⁵ Osmanlı ordusu için yetiştirilmekteydi⁴⁶. Rakka Sancağı'nda 38 zeamet ve 215 tımar vardı⁴⁷. Musul'da zaim ve tımar erbabının toplam olarak 490 neferi bulunmakta olup bunların getirmekle yükümlü oldukları cebelülerle birlikte sayıları 2.000'e ulaşıyordu. Bağdat'ta zeamet ve tımarların sayısı ise 980'i buluyor ve cebelülerle birlikte 4.500'ü bulan bir kuvvet oluşturunuyordu⁴⁸. Şehrizol'un⁴⁹ zaim ve tımarlıları 500 nefer olup çıkarabilecekleri cebelü asker sayısı ise 3.000 idi⁵⁰. Basra ve Lahsa vilayetleri salyâneli olduğundan tımar olmadığı görülür. Dolayısıyla mirî rejimin, Irak halkını Osmanlı Devleti ile fiziksel olarak birleştirdiği, aidiyetlik bağı ile de devlet ile bütünleştirdiği söylenebilir. Bu sayede başta devlet kaynaklarını işletenler olmak üzere sivil bürokrasi devletle bütünleşme imkânı bulmuştur. Aslında oluşan iktisadi ve sosyal düzen Irak bölgesinin Osmanlı merkezî yönetimi ile zorunlu bir kader birliğini gerekli kıldığını söylemek mümkündür.

⁴⁴ Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından itibaren bastırılan ve kullanılan gümüş para birimine denmektedir. İlk akçe Bursa'da Orhan Gazi tarafından 1327 yılında bastırılmıştır. İlk dönemlerde bu paranın üzerine basılı bir tarih bulunmazken Padişah I. Bayezid ile birlikte akçeler üzerine tarih basılma uygulamasına geçilmiştir.

⁴⁵ **Açıknel, Ali** (2018) "1722-23'te Sivas Eyaletinde Cebelü Bedeli Uygulaması", Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, S:13/2, s.115.

⁴⁶ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 340.

⁴⁷ **Sahillioğlu, Halil** (1990) "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı", (Çeviren: Mustafa Öztürk), Belleten, C:54, S:211, s.1247.

⁴⁸ **Sahillioğlu**, s.1248.

⁴⁹ Şehrizol'u Irak sınırları içinde kalan Süleymaniye'nin doğusunda ve İran sınırında oldukça yüksek ancak geçit veren bir dağlık bölgeye yerleştirmektedir. Osmanlı dönemi kaynaklarında Şehrizol zor geçilebilen bir geçidin adı olarak zikredilmektedir. Ancak bu geçit kuzeyde mümbit bir ovaya açılmaktadır. Daha fazla bilgi için bk., **Mehdi, İlhan** (1993) "16. yüzyılda Şehrizol Vilayeti", Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, https://www.academia.edu/10084068/XVI_Yy_Sehrizol_Vilayeti s.e.t. 20.05.2020.

⁵⁰ **Sahillioğlu** s.1249.

V. 19. YÜZYILDA İRAK VİLAYETLERİNDE TOPRAK DÜZENİ

Osmanlı Devleti'nde içinde mülk ve mirî topraklar büyük bir öneme sahiptir. Arazi Kanunu (1858) ile Tanzimat Dönemi'nde mülk ve mirî topraklar, toprak hukuku esasına göre bir araya getirilmeye çalışılmış ve başarılı da olunmuştur⁵¹. Bu kanun, Tanzimat'tan sonra yapılan en özgün, en yerli kanundur. Batı hukukunun bu düzenleme üzerinde doğrudan ya da dolaylı bir etkisi bulunmaz⁵². Bu kanunname Tanzimat Dönemi'nde hayata geçirilen belki de en başarılı çalışmadır⁵³. Arazi Kanunu Ahmet Cevdet Paşa tarafından hazırlanmış ve 132 maddeden meydana gelmiştir. Kanun, önce bir komisyon tarafından hazırlanmış ve Meclis-i Tanzimat'a gönderilerek padişah onayıyla yürürlüğe girmiştir⁵⁴. Arazi Kanunu Osmanlı Devleti'nin (yıkılana kadar) toprak sistemini ayrıntılı biçimde ele almış, toprak hukukunda birliği sağlamıştır⁵⁵. Aynı zamanda 17. yüzyıldan beri ayanlar tarafından el konulan topraklar üzerindeki mülkiyet hakkını güvence altına almış, mirî toprakların özel mülke dönüştürülmesini kolaylaştırmıştır⁵⁶. Diğer taraftan bu kanun, devlete ait toprakları vergilendirmek, gelirlerini kontrol altında tutmak ve toprak üzerinde devletin otoritesini sağlamak amacıyla çıkarılmıştır. Bu yönüyle Arazi Kanunu, Tanzimat sonrası kanunlaştırma hareketleri içinde en başarılı olanıdır denilebilir. Nitekim bu yönüyle bazı küçük yeniliklerle Cumhuriyet Dönemi'ne kadar uygulanabilmiştir⁵⁷.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bütün alanlarda yaşanan değişim ve dönüşüm süreci taşra vilayetleriyle birlikte Irak vilayetlerini de önemli ölçüde

⁵¹ **Aydın, Mehmet Akif** (1991) Arazi Kanunnamesi, C.3, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi, s.346.

⁵² **Yetkin, Aydın** (2013) "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Devletinin Gelişim Süreci", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C:6, S:24, s. 405.

⁵³ **Barkan, Ömer Lütfi** (1980) Türkiye'de Torak Meselesi Toplu Eserleri I, İstanbul, Gözlem Yayınları, s.293.

⁵⁴ **Barkan, Ömer Lütfi** (1940) Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi, Tanzimat I, İstanbul, Maarif Matbaası, s.332.

⁵⁵ **Şahin, Cemile** (2012) "Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme", The Journal of Academic Social Science Studies, C:5, S:6, s. 438.

⁵⁶ **Çavdar, Tevfik** (2008) Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 4.Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, s.27.

⁵⁷ **Aydın, s.347.**

etkilemiştir. II. Mahmut'un 1831 yılında Bağdat Valisi Davut Paşa'yı askerî güç kullanarak görevden alması Irak Eyaletlerinde Osmanlı merkezî otoritesinin yeniden tesis edilmesini sağlamıştır⁵⁸. Lakin Kuzey ve Güney Irak'ta kalan bölgelerde özellikle Arap ve Kürt aşiret emirliklerinin kaldırılması hemen mümkün olmamıştır. Davut Paşa'dan (askerî güç kullanılarak görevden alınmıştır) sonra Valiliğe atanan Ali Rıza Paşa, Musul'da ilk önce Celili Aşireti'nin hâkimiyetine son vermiş, daha sonra da bölgede türeyen Kürt emirliklerini kontrol altına almıştır. 1834'te Ravenduz'da bulunan Soran, 1839'da da İmadiye'de nüfuz elde eden Behdinan Emirliklerine son vermiş ve Musul Bölgesini Osmanlı merkezî hükûmetine bağlamıştır. Basra Eyaleti'nde ise özellikle Mentifik bölgesinde Arap aşiretlerinin oluşturmuş olduğu hâkimiyet (yarı bağımsız) yine bölgede çıkarları bulunan rakip Arap aşiretlerinin desteği ile sona erdirilmiştir. 1850 yılında bölgede en son vali olarak görev yapan Bağdat Valisi Mehmet Necip Paşa'nın da Süleymaniye'deki Baban Emirliği'ne son vermesi, Bağdat başta olmak üzere Irak vilayetlerinin tamamen Osmanlı merkezî idaresine bağlanmalarını sağlamıştır⁵⁹.

Tanzimat reform hareketleri, özellikle yaşanan askerî olaylar nedeniyle Irak vilayetlerinde daha az veya daha geç etki göstermiştir. Bundan dolayı Tanzimat serüveni Bağdat, Basra ve Şehrizer için 1843, Musul için ise 1847 yılında başlayabilmiştir. Çünkü aradan geçen yıllarda Irak Eyaletleri ancak merkezî otoriteye bağlanabilmiştir. Bu coğrafyada Tanzimat reformlarının ilk etkisi ise “*Tımar Sistemi*” üzerinde kendisini göstermiştir. Tımar kaldırılmış, devlet toprakları mukataalar şeklinde İltizam Sistemi ile ekilip kiraya verilmeye başlanmıştır. Ancak 1850 yılına kadar Irak vilayetlerindeki askerî müdahale ve yeni yapılanma çalışmaları, mevcut toprak düzeni üzerinde 19. yüzyıl sonlarına kadar uzanan tapu ve mülkiyet sorunlarına neden olmuştur.

⁵⁸ 1831 senesinde Davut Paşa'nın görevden alınmasına neden olan gelişmelerin başında 1820 senesinden itibaren İstanbul'dan gelen uyarılara kulak asmaması, keyfi olarak Bağdat'ta para basması, devletin koyduğu gümrük tarifelerine riayet etmemesi, Rusya Savaşı sırasında hazineye yardım etmemesi ve daha da önemlisi 1830'da para tahsili için gönderilen elçi Sadık Efendi'yi katletmiş olması idi.

⁵⁹ **Marufoğlu** (1998) s.70.

Bu sorunların en başında da terk edilmiş topraklar, sahte hüccet (belge/senet) ile mülkiyet edinme, tapu dağıtımında meydana gelen usulsüzlükler ve yabancıların mülk edinmesi konuları bulunmaktadır⁶⁰.

A. TERK EDİLMİŞ TOPRAKLAR SORUNU

Irak vilayetlerinin Osmanlı egemenliğinde bulunduğu dönemlerde nüfusun %90'a yakın bölümü kırsalda yaşamaktaydı. Bu duruma bağlı olarak toplumsal yapıyı, yerleşik veya göçebe yaşam tarzını benimseyen Kürt ve Arap aşiretler tayin ediyordu. Bu iki yaşam tarzını benimsemiş aşiretler arasındaki çekişmeler, özellikle göçebe aşiretlerin yerleşik aşiretlere saldırıları Tanzimat sonrası atanan Osmanlı valilerini uğraştıran önemli sorunların başında geliyordu. Çünkü bu sorun çoğu zaman yerleşik köylülerin topraklarını terk etmesine neden olurken kırsalda yaşayan nüfus için göç ve istikrarsız bir hayat anlamına gelmekteydi. Örneğin 1859'da Musul'a bağlı olan sadece Süleymaniye Sancağı'nda 340 mirî köy ile 29 mezranın terk edildiği bilinmektedir⁶¹. Dolayısıyla bu durum, vergi gelirleri üzerinde büyük kayıp yaratırken zaman içinde boşalan topraklara aşiretlerin el koyması tapu ve mülkiyet sorunlarını beraberinde getirmiştir⁶².

Tanzimat sonrasında boşalan bu toprakları iktisadi kazanç hâline dönüştürebilmek için göçebe aşiretlere tapu verilerek, yani mirî arazideki tasarruf hakkı verilerek yerleşik hayata geçmeleri sağlanmıştır⁶³. Hatta Osmanlı Devleti tarafından iktisadi hayata kısa zamanda katılması mümkün görülmeyen bazı topraklar için birtakım teşvik niteliğinde kolaylıklar verildiği de görülmektedir. 1857 yılında İstanbul'dan Şehrizer Valisi'ne gönderilen bir yazı ile Erbil, Altın Köprü ve Kifri kazaları ile diğer nahiyelerinin mirî toprak

⁶⁰ Marufoğlu, Sinan (2013) "19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunları", Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S:9, s. 238.

⁶¹ Marufoğlu (2013), 239-240.

⁶² Marufoğlu (1998), s.70.

⁶³ BOA,İ.M.Val, 16890, 17 Safer 1274 (1857).

şartları incelenmiş buraya tapu verilerek yerleştirilen aşiretlerden 5 yıl süreyle aşar vergisi alınmaması talep edilmiştir⁶⁴.

Özetle Osmanlı Devleti iktisadi temelde terk edilmiş topraklar sorununu çözebilmek için göçebe aşiretleri son derece başarılı şekilde kullanmıştır. Bu sayede boşalmış ve terk edilmiş köyleri tarımsal kalkınma için yeniden ekonomiye kazandırmış, diğer taraftan terk edilmiş toprak yapısından kaynaklı oluşabilecek tehlike unsurlarına karşı direnebilecek aşiretleri bu topraklara yerleştirmiştir. Dolayısıyla bir taşla iki kuş vurulmuş; iktisadi kazanç sağlanmanın yanında yerleşik hayata geçmeyen aşiretlerin saldırılarının da azaldığı görülmüştür⁶⁵.

B. SAHTE HÜCCET VE SENETLER İLE MÜLKİYET SORUNU

Tapu ve mülkiyet konulu sorunlar, Tanzimat sonrası, Osmanlı'nın Irak Eyaletlerinde başını ağrıtan diğer önemli sorun olarak dikkat çekmektedir. Nitekim bu sorun; sahipleri vefat etmiş, soyları tükenmiş ya da başka nedenlerle terk edilmiş toprakların birtakım kişi ve gruplar (aşiret) tarafından sahte belge ve senetlerle yeniden sahiplendirilmesine dayanmaktadır⁶⁶. Özellikle devlet ve vakıf arazileri üzerinde düzenlenen bu sahte belgeler merkezî otoritenin ne denli zayıflamış olduğunun bir kanıtı sayılmaktadır. Sonuç itibarıyla devlet bu soruna sessiz kalmamış ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye eliyle Irak toprakları için kapsamlı bir Layiha⁶⁷ çıkarmıştır (1685)⁶⁸.

⁶⁴ Bu bağlamda 1870 yılında Mithat Paşa, göçebe Şammar Al Cerba Aşireti Şeyhi, Şeyh Ferhan'a Arapça bir yazı göndermiştir. Yazının içeriğinde Şeyh ve aşireti için göçebelikten yerleşik hayata davet bulunmaktadır. Mithat Paşa söz konusu mektupta; Tikrit'ten Musul sınırına kadar uzanan Dicle nehri havzasını Al Şammar Aşireti'ne tahsis etmek istediğini, burada da Al Şammar Sancağı'nın kurulmasını ve mutasarrıflığını da kendisine vermeyi düşündüklerini bildirmiştir. Benzer bir teklif daha önce Mentifik Aşireti'ne yapılmış ve aşiret Basra ve Bağdat arasında bulunan bir bölgeye yerleştirilmiştir. Daha fazla bilgi için bk., **Marufoğlu** (1998), s.56-59.

⁶⁵ BOA,İ.M.Val, 16890, 17 Safer 1274 (1857).

⁶⁶ **Marufoğlu** (2013), s. 241.

⁶⁷ Osmanlı Devleti'nde zaman zaman devlet görevlilerinin ülke meseleleri ile ilgili olarak hazırlayıp tespit ve çözümlerini ifade ettikleri belgelere denilmektedir. Bir bakıma kanun

Özellikle haraci, öşri ve vakıf topraklarda meydana gelen bu tür sahte mülkiyet sorunları için Layiha'nın 1'inci bendinde; Bağdat ve Şehrızor topraklarının haraci topraklar olduğu belirtilmektedir. Sahiplerinin mülkiyetinde olmasına rağmen zamanla toprak sahiplerinin ölmesi ve soylarının tükenmesi nedeniyle mirî topraklar hâline geldiği tespiti yapılmıştır. Layiha'nın 11'inci bendinde, sahte hüccet ve senetler ile bu topraklarda meydana gelen mülkiyet sorunlarına değinilirken kişiler tarafından el konularak mülk edinildiği, aslında tasarruf yetkisinin ise devlete ait olduğu ve hükûmet tarafından mültezim olarak verildiği belirtilen önemli konular arasında bulunmaktadır. Ayrıca sahte senet ve belgelerle "*Beytü'l-mal'a*" ait bu toprakların haksız ve asılsız işlerle yağmalandığı açık şekilde vurgulanmaktadır. Tabii vakıf arazisi ve mülkiyet haklarına yönelik bütün iddiaların bir komisyon kurularak incelenmesi gerektiğine (Layiha'nın 12'nci maddesine göre) vurgu yapılmaktadır⁶⁹.

Layiha'nın 13'üncü bendinde ise bu haklara sahip olan toprak sahiplerinden soyları devam ettiği sürece meşru hakları karşılığında tarla, bağ ve bahçe hasılatından kanunda belirlenen oranda bir "*akar*" payı verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak tapu resmi, toprağı işletmeyi bırakma ve el

tasarısı gibi düşünülebilir. Bkz, Viktionary, "layiha", <https://tr.m.wiktionary.org/wiki/lahiya>, s.e.t. 10.02.2020.

⁶⁸ BOA,İ.M.Val, 16890, 17 Safer 1274 (1857).

⁶⁹ Komisyonunda mülkiyet hakkı iddia edenler için; ellerinde bulunan hüccet ve senetlerin incelenip tetkik ve tasarruf süreleri araştırılıp tahkik edilerek bunlardan gerek silsile ve soylarını takip ederek kendilerine veraset yolu ile intikal ve gerek şu suretle gerçek eski sahiplerinden satın alma yolu ile 100 150 senelik meşru hüccet ve senetleri gösterip veya bu şekilde eski tasarruf haklarını ispat edenler için "şimdiye kadar taraflarından *akar*'ı alınan yerlerin, müstakil bir deftere kaydedilerek, kendileri tarafından bizzat veya çiftçi getirilerek, onları çalıştırarak imar ve ihya edeceklerine dair taahhüt vererek, gerek kendileri gerek mülkiyetleri geçecek soylarından olan evlat ve vereselerinin atıl bırakmadan imar edecekleri müddetçe bir defaya mahsus ruhsat verilmesi, terk ve atıl bırakıldığı takdirde 13'üncü bent hükmünce yalnız *akar*'ını almak üzere, ellerinden alınması ve diğer taliplere tefvîz ve ihale olunması" talep edilmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz, **Marufoğlu** (1998), s.240-242; **Cin** (1955-1966), s.755.

değiştirme gibi konularda tapu kanunu⁷⁰ hükümlerine uygun şekilde devam eder, denilmektedir. Mirî hükümde geçen toprakların tapu kaydı ile sahibi tarafından başkasına devredilmesi ancak verilecek akr maddesinin tapu senedinin altında açıklanması ve kaydedilerek yazılması koşuluna başlanmıştır⁷¹.

Hak iddiasında bulunanların Layiha'nın 15'inci maddesine göre iddialarını ispatla yükümlü oldukları belirtilmektedir⁷². Layiha'nın 16'ncı bendinde vakıf topraklarına değinilerek oluşturulan söz konusu komisyon tarafından dağıtılan vakıf toprakları incelendikten sonra, ekilip biçilenin devam etmesi ancak ekilmeyip sadece "akr" ödemesi alınan zirai vakıf arazilerinin ise Layiha'nın 13, 14 ve 15'inci bent hükümlerine göre diğer akr sahipleri için uygulanan muameleye maruz bırakılmaları talep edilmiştir⁷³.

⁷⁰ Osmanlılar arazi hususunda şer'i hukukla örfî hukuku bir arada başarılı uygulamıştır. Zamanla tımar sisteminin bozulması yeni bir arazi kanununu gerekli kılmıştır. Tanzimat ile birlikte arazi hukuku konusunda önemli değişiklik yapılmıştır. Bu sayede bölgelere göre farklılık gösteren arazi hukuku uygulamaları son bulmuş, ülke genelinde arazi politikalarında birliktelik sağlanmıştır. Osmanlı toprak düzenine ilişkin en önemli kaynak Muhasebe-i Vilâyet (Tapu Tahrir Defterleri) kayıtlarıdır. Devamında Osmanlı toprak düzenine ilişkin Nizamât Defterleri'nde yer alan, 1256 / 1840 tarihli ve 35 numaralı Kanun-ı Kalemiye ve 1274 / 1858 tarihli ve 40 numaralı Kanunname-i Arazi Defteri bulunmaktadır. Defterlerden birincisi, Tanzimat döneminde yapılan düzenlemelerin yer aldığı 1858 tarihli Osmanlı Arazi Kanunnamesi öncesi mevzuatı; diğeri yani ikincisi ise söz konusu Kanunname'yi ve bunun üzerinde daha sonra yapılmış olan değişiklikleri içermektedir. Aslında 1858 tarihi dikkate alındığında öncesi ve sonrasıyla yarım asırlık zaman dilimi içinde yapılan mevzuat değişikliklerinin takibi daha kolay olacaktır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz, **Ünal, Uğur** (2014) Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu, Yayın No:135, İstanbul, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, s.103.

⁷¹ **Marufoğlu** (1998), s.240-242.

⁷² Lahiya'nın 13'üncü bendi gereğince "iddialarını ispat edemeyen, yalnız bir müddetten beri akr aldıkları gerekçesiyle veya birtakım mahkemelerden ve yabancılardan aldıkları zayıf ve geçersiz senetler göstererek iddiaya kalkışanlara ve uzun zamandan beri atıl ve boş bırakılıp yeniden mâl edilecek yerler için kayda değer senetler gösterilir ise de uzun zamanın geçmesi ve hakların kaybedilmesi nedeniyle bu tür kimselere kesin bir cevap verilerek diğer mirî topraklar hükmüne dâhil edilip onlara ve diğer talipleri ile birlikte imar ve ihyasına taahhüt verildiği takdirde kendilerine tefviz edilmesi" istenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz, **Marufoğlu** (1998) s. 240-242.

⁷³ **Marufoğlu**, (1998), s. 240-242.

C. TAPULARIN DAĞITILMASI SORUNU

Musul Valisi olarak görev yapan Vecihi Paşa döneminde, yani Tanzimat sonrası devletin görevlendirdiği memurlar tarafından toprak sahiplerine tapu verilmesi kararı alınmıştı⁷⁴. Burada amaçlanan Musul ve kazalarında bulunan mirî arazilerin (zirai faaliyet bakımından) düzensizliğine son verebilmektir. Dolayısıyla halkın elinde bulunan veya boş bırakılan arazilere tapu verilmesi kararı alınmıştır.

Ancak tapu düzenlemesi için gerekli senetlerin İstanbul'dan getirilmesinin zaman alacak olması; bölge halkının kültürel durumu ve tapu senetlerine rağbet etmeyecekleri düşüncesi söz konusu tapu senetlerinin geçici olarak düzenlenip daha sonra İstanbul'dan gelecek doğru senetler ile değiştirilmesi yönünde Vali tarafından Meclisten talepte bulunulmuştur. Bu talep, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından kabul edilmemiş, gerekçesi şu şekilde açıklanmıştır: Tapu düzenlemesinde istisna tutulan bölgeler olmadığı için, yani Osmanlı toprak düzenine tabi olduğundan valilerin bu konuda tasarruf yetkisinin olmadığı, söz konusu toprakların tapusuz dağıtılmasında tasarruf yetkisinin kullanılmasının ayrılıkçı bir tutum oluşturacağı sert şekilde bildirilmiştir. Ayrıca Irak'ta bulunan topraklar için tapuların bir anda dağıtılması mümkün olmayacağından toprak sahiplerine tapuların peyderpey dağıtılmasının daha uygun olacağı belirtilmiştir. Yazının devamında bu toprakların sınır ve miktarını bildiren mazbata defterlerinin tutulması, toprak üzerinde tasarruf hakkı bulunmayan veya kaydı bulunan ancak uygun olmayan senet sahiplerinin taleplerine itibar edilmemesi gerektiği hususları belirtilmiştir⁷⁵.

Tanzimat ile başlatılan ve Irak'ta Vecdi Paşa tarafından yürütülen tapu dağıtım faaliyetleri Mithat Paşa'nın valiliği (1869-1872) döneminde hızlanarak devam ettirilmiştir. Bölgenin uzak oluşu ve tapuların birer nüshasının Defterhaneye kaydedilmek ya da arşivlenmek üzere merkeze zorunlu olarak gönderilmesi birtakım aksamalara neden olmuştur. Bu nedenle

⁷⁴ BOA, İ.M.Val, 3069, 24Cemaziye'l-ahir1264(1848).

⁷⁵ BOA, İ.M.Val, 3069, 24Cemaziye'l-ahir1264(1848).

ilk başta İstanbul'dan verilen tapu senetleri 1870 yılından sonra Bağdat Valiliği tarafından verilmeye başlanmıştır⁷⁶.

Kerkük Sancağı eskiden beri Musul ve Bağdat Valileri arasında nüfus ve sınır bakımından çekişmelere sahne olmuştur. Nitekim bu kısır çekişmeler tapu dağıtım sürecinde de devam etmiştir. Bağdat Valiliği tarafından uygulanmış olan tapu dağıtımı Kerkük topraklarında da uygulanmak istenmiştir. Ancak Musul Valiliği bu duruma itiraz ederek devreye girmiştir. Gerekçe olarak Kerkük topraklarının pek çoğunun mevcut sahiplerine veraset ile intikal ettiğini, bu toprakların büyük kısmının doğal yağış, diğer bir kısmının da su kanalları ile kendileri tarafından sulanmakta olduğunu; yağış ile sulanan topraklardan 10/1 öşür, su kanalı ile sulanan topraklardan da 5/1 humus vergisi alındığını bildirmiştir. Bu konuya itirazlarına gerekçe olarak, Musul Vilayeti İdare Meclisine yazı gönderilmiş ve bahsedilen konular ile diğer itiraz nedenleri sıralanmıştır. İtirazı inceleyen Şura-yı Devlet, bu konuyla ilgili olarak; Kerkük Sancağı'ndaki toprak sahiplerinin ihtiyaç duydukları toprakların ellerinde kalmasına, ihtiyaç fazlası toprakların da müzayede ile taliplerine satılması yönünde Musul ve Bağdat Valiliklerine tebligat yapılmasına karar vermiştir⁷⁷.

1865 yılında Irak Vilayetleri için çıkarılan Toprak Layihası ile yapılan tapu dağıtımı işlemi; iltizam ve emanet usulü uygulanmak suretiyle (toprakların ihale yoluyla işletilmesi usulü) ilerleyen süreçte devam ettirilmiştir. Bu tarihten sonra da toprakların ihalesi ve paylaşılması konulu sorunlar devam etmiş, benzer sorunlar mirî topraklar üzerinde de ortaya çıkmıştır. Hatta toprak paylaşımı sorunlarının giderek artması, 1892 yılında Bağdat Valiliği tarafından mirî topraklar üzerinde hak iddiasıyla açılan bütün davaların reddedilmesine neden olmuştur⁷⁸.

⁷⁶ BOA, Bağdat Ayn.Def, 851, s.137, 4 Cemaziye'l-ahir 1288 (1871).

⁷⁷ BOA, Şur.Dv, 3149, 24Ağustus1297 (1878).

⁷⁸ Bu konu ile alakalı 1892 senesinde Şura-yı Devlet tarafından Meclis-i Vükelaya gönderilen bir yazıda; "Hitta-i Irakıyye'de Cânib-i Mirî'den mazbut olarak her sene icâr-u müzâraâ suretiyle tâliplerine ziraat ettirilmekte bulunan arâzi hakkında vuku bulacak hak arama davasına bakılmaması" talep edilmiştir. BOA, Şur.Dev, 5645, 16 Zi'l-hicce 1309(1892).

D. YABANCILARIN MÜLK EDİNME SORUNU

Tanzimat reformları sonrasında merkezden atanan valiler, terk edilmiş toprak sorunlarıyla büyük enerji harcarken Irak vilayetlerinin şehir merkezlerinde de daha başka mülkiyet sorunları ortaya çıkmaya başlamıştır. Yeni sorunun adı Tanzimat ile Osmanlı tebaası sayılan gayrimüslim tüccarların edindiği mülkler olmuştur.

19. yüzyılda Irak vilayetleri üzerinden yapılan tarım ticareti giderek büyümüştür. Özellikle Tanzimat sonrası yabancı tüccarlar “cizye” vergisinden kurtulmak ve bazı imtiyazlardan yararlanabilmek için gayrimüslim Osmanlı tebaası Irak vilayetlerine gitmiş ve bu bölgede nüfuzlarını artırmaya başlayan İngiliz ve Fransızların himayesine geçmeye başlamışlardır. Rahatsız edici olan bu durum nedeniyle 1840 yılında Bağdat Valiliği İngiltere ve Fransa Konsolosluklarından Osmanlı tebaası olan gayrimüslim tüccarların kayıtlarını istemiştir. Bunun üzerine farklı meslek gruplarına haiz tüccar listesi İngiliz ve Fransız Konsoloslukları tarafından Bağdat Valiliğine iletilmiştir⁷⁹.

İngiliz ve Fransız Konsolosluklarından gelen bilgiler ışığında 1840 yılında Bağdat Valiliği, İstanbul’a bir yazı gönderir ve bu listede belirtilen kişilerin Bağdat’ın sayılı tüccarlarından olduklarını, hangi niyetle bu şekilde himaye edildiklerinin bilindiğini belirtmişlerdir. Aynı yazıda bu durumun kabul edilemez olması nedeniyle gerekenin yapılması konusunda merkezden talimat beklenildiği ifadeleri de yer almaktadır⁸⁰.

Irak’ta tüccar sınıfı içinde İran’dan gelenler de bulunmaktaydı ve bunların büyük kısmı Yahudilerle evlenerek Osmanlı tabiiyetine girmişlerdi. Zamanla bu tüccarlar kendilerinden cizye vergisi talep edildiğini bahane

⁷⁹ Bu talep üzerine İngiltere Konsolosu, himayelerinde bulunan tüccar, sarraf, simsar, mahzenci, kapıcı ve kâtip gibi mesleklerle mensup 15 Yahudi, 14 Hristiyan ve 2 Ermeni’nin yanı sıra hamalbaş, vekil ve özel hizmetçi olarak Konsoloslukta istihdam edilen 4 Müslüman ile birlikte toplam 35 kişinin isimlerini; Fransız Konsolosluğu aynı konu ile ilgili yazmış olduğu raporda, 2’si Ermeni, 3’ü Katolik Ermeni, 5’i Keldani, 3’ü Süryani ve 4’ü de Yahudi taifelerinden olmak üzere toplam 17 sarraf ve tüccarın ismini bildirmiştir. Bu listede bulunan kişilerin hangi maksatla Konsoloslukların himayesinde çalıştırıldığı aşikârdır ve durum aynı şekilde İstanbul’a Bağdat Valiliği tarafından rapor edilmiştir. Daha fazla bilgi için bk., BOA, İ.Mes.Müh, 1840, 28 Ramazan 1257(1840).

⁸⁰ BOA, İ.Mes.Müh, 1840, 28 Ramazan 1257(1840).

ederek İran Maslahatgüzarına sığınmışlar ve İran vatandaşı sıfatıyla İran'dan medet ummuşlardır⁸¹.

Osmanlı Devleti'nin, 1847 yılında yabancıların mülk edinmesi ile ilgili Bağdat Valiliğine gönderdiği yazıda; söz konusu kişilerin Osmanlı tebaası ile evlenerek Osmanlı topraklarında yabancılara yasak olan emlak ve mülk edindikleri, Osmanlı tabiiyetini kabul edip mükellef oldukları için cizye vergisi ödemek zorunda oldukları bildirilmiştir. Ya da yabancı tabiiyetine geçerek edinmiş oldukları emlak ve mülkleri değeri üzerinden Osmanlı tebaalarına devretmeleri gerektiği İran Maslahatgüzarına bildirilmiştir. Bu uygulamanın Irak'ta bulunan gayrimüslimler için de geçerli yasal zorunluluk olduğu belirtilmiştir. Vergiden kaçmak ve mülk edinmek için uygulanan bu yöntem Bağdat içinde Müslüman tüccarlardan büyük tepki görmüştür. Devam eden şikâyetler sonucunda yabancı devletlerin vatandaşlığına girmiş olan gayrimüslimlerin, Osmanlı tebaası olmaktan çıkarılması kararı alınmıştır. Diğer vilayetlerde olduğu gibi Irak vilayetlerinde de bu kişilerin yabancı sayıldığı, bu hüküm gereği gayrimenkul satın alamayacakları ve cizye vergisi vermeleri gerektiği kararı verilmiştir⁸².

VI. TANZİMAT'IN MUSUL'DA UYGULANMASI ÜZERİNE BİR TAHLİL

3 Kasım 1839'da, Tanzimat'ın ilanı Osmanlı hukuk sistemi için yeni bir dönemin ilk ışıkları anlamına gelmekte idi. Ferman bütün Osmanlı'da tebaa anlayışından toplum anlayışına yeni bir kapı aralamıştır. Herkesin can, mal, ırz ve namus güvenliği kanunla güvence altına alınmış, askerlik ve vergi işleri bir düzen içinde “*kanun üstünlüğü*” temeline dayandırılmıştır. Dolayısıyla Musul'da gerçekleşen idari, mali, askerî ve adli konularda toplum hayatına getirilen bütün düzenlemelerin Tanzimat'ın getirdiği yenilikler olduğu

⁸¹ BOA, İ.Hrc, 2205, 4 Şaban 1264 (1847).

⁸² 1847 senesinde Bağdat valisine gönderilen bir yazıda “Bağdat ve havalisinde bulunan tebaa-yı ecnebiye elinde olan emlak-ü arazinin yine tebaa-yı Saltanat Saniiye'ye devredilmesi ve bundan sonra ecnebi tebaasına bir güne emlak” satılmaması talep edilmiştir. BOA, İ.Mes.Müh.965, 17 Ramazan 1264(1847).

rahatlıkla söylenebilir⁸³.

Osmanlı toplum hayatında pek çok düzenlemenin yaşandığı Tanzimat'ın taşra üzerinde uygulama alanı bulması Osmanlı coğrafyasının diğer eyaletlerinde de kullanılmasını sağlamıştır. Bu bakımdan 1843 yılında Şehrizor ve Bağdat'ta hayata geçirilen Tanzimat uygulamalarının, Musul'da 5 yıl sonra 1848 yılında ancak uygulanabildiği görülür. Tanzimat'ın ilk dönem uygulamaları için Osmanlı Devleti'nin özellikle Doğu ve Güney topraklarında merkeze ve merkezleşme politikalarına büyük tepkiler verilmiştir. Özellikle yılların birikimi olan sorunlar buralarda patlak vermeye başlamış; Cizre, Hakkâri ve Diyarbakır Eyaletlerinde yeni yönetimin gelmesinden hemen sonra Bedirhan Bey liderliğinde isyan başlatılmıştır⁸⁴. İsyanın bastırılmasının ardından Diyarbakır ve Hakkâri eyaletleriyle Van ve Muş Sancakları birleştirilerek Kürdistan Eyaleti adında yeni büyük bir eyalet kurulmuştur⁸⁵. Bu eyalete vali olarak bölgeyi yakından tanıyan Musul Valisi Esat Paşa atanmış, Musul için ise Belgrat Muhafızı olan Vecihi Paşa tayin edilmiştir⁸⁶.

Musul'un 1834'te merkeze bağlanması, beraberinde isyanları ve iç karışıklıkları getirmiştir. 1848'den itibaren Tanzimat'ın uygulanmasıyla iktisadi, sosyal ve kültürel pek çok değişim ortaya çıkmıştır. Bu değişimi doğru şekilde topluma anlatabilmek için Musul Valiliğine Mehmet Vecihi Paşa tayin

⁸³ Marufoğlu, (1998) s. 248.

⁸⁴ Bedirhan Bey isyanının sebepleri üzerinde yapılan son bir akademik çalışma için bk. Mehmet Alagöz, *Old Habits Diehard, a Reaction to the Application of Tanzimat: Bedirhan Bey's Revolt*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003. Bu çalışmada, Bedirhan İsyanının aslında milliyetçi bir isyan olmadığı ve Tanzimat'ın merkezleşme uygulamalarına karşı bir tepki olarak doğduğu anlatılmaktadır. Ayrıca bk. Çadircı, Musa (1994) "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri, TTK.(Ankara 13-14 Mart 1985), Ankara, s.101-102. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan 609 numaralı Ayniyat Defteri, tamamen bu isyanla ilgili belgelerden oluşmaktadır.

⁸⁵ Çadircı, Musa (1997) *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, s.195.

⁸⁶ Aktepe, Münir (1999) *Vakanüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, VIII, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.1253.

edilmiştir⁸⁷. 3 Mart 1848 tarihinde Paşa Kapısı'nda ahaliye ferman okunarak Musul'da Tanzimat Devri resmen başlatılmıştır⁸⁸. Musul'da Tanzimat uygulamalarının en önemli yönü “*Musul Eyalet Meclisi*”nin oluşturulmasıydı. Çünkü Müslümanların temsilcisi sayılan Müslüman azaların varlığı dışında Hristiyan halk olan Keldani, Yakubi ve Katolik cemaatlerinin temsilcileri de Meclis azası olarak tayin edilmişti⁸⁹. Daha önemlisi, oluşturulan bu Meclisin yönetimde direkt söz sahibi olmasıydı. Aynı zamanda bu Meclis, gerek Tanzimat'ın Irak bölgesinde uygulanmasında gerek mülki, adli ve mali işlerin karara bağlanmasında önemli görevler üstlenmekteydi⁹⁰.

Vecihi Paşa'nın yoğun girişimleriyle toplanan Musul Eyalet Meclisi,

⁸⁷ Mülki idareye vâkıf olan Vecihî Mehmed Paşa'nın bulunduğu görevler için bk. Mehmet Süreyya, IV, 603-4. Vecihi Paşa, Musul'daki ilk müşahedelerini ve yaptıklarını bir rapor hâlinde Meclis-i Vâlâ'ya bildirerek bu konularda ayrıntılı bilgiler vermiştir: Vecihi Paşa, yolculuk esnasında konakladığı mahallerde halktan ve fukaradan karşılıksız yiyecek, yem vb. türünden hiçbir şey talep edilmeden her şeyin para karşılığında satın alındığını ve daha önceki uygulamalardan dolayı halkın bunu garipsediğini ifade etmektedir. Vecihi Paşa, her kim olursa olsun karşılıksız hiçbir şey vermemelerini, böyle bir istek durumunda, bunun oğlu dahi olsa hemen kendisine ihbar edilmesini halka öğütleyerek aşar vergisinin artık onda bir oranında alınacağını da beyan etmişti. Paşa ayrıca, bir önceki yılda meydana gelen kıtlık kuraklık ve mütegalibenin zulmünden dolayı ahalinin perişan ve bazı köylerin tamamen boşalmış olduğunu kaydetmektedir (BOA., İ.MV., 2981, Lef6).

⁸⁸ BOA., İ.MV 2981, Lef 2, 22 Ca 1264/27 Nisan 1848; İ.MV 7115, 10 N 1267/9 Temmuz 1851; Cevdet

Zabtiye 3398, 29 Ra 1264/5 Mart 1848. Bir diğer arşiv vesikasında ise, Musul'un Nisan 1848 tarihinden itibaren Tanzimat dairesine alındığı ve bütün tebaanın can, mal ve ırz güvenliğinden emin olarak yaşadıkları ifade edilmektedir (BOA, Sadaret Mektûbî (A. MKT) 170/12, 27 S 1265). Ancak İngiliz seyyah J. Ross'un 20 Mart 1848 tarihli mektubunda, “Tanzimat'ın Vecihi Paşa tarafından Musul'da tatbikine başlandığı” belirtildiğine göre, ilk verilen 3 Mart 1848 tarihi doğru olmalıdır (Bk. Janet Ross (Ed.), *Letters From The East* by Hanry James Ross 1837-1857, s.147). Sinan Marufoğlu ise, Hicri tarihin karşılığını, sehven 1847 olarak vermiş ve böylece bir yıllık bir fark ortaya çıkmıştır Bk. **Marufoğlu** (2013), s.35.

⁸⁹ Teşkil edilen Musul Vilâyet Meclisi; üçü gayrimüslim ve dördü Müslim âzâ ile birlikte tahrirat ve emvâl başkâtipleri, naib, müftü, nakibü'l-eşraf kaymakamı, defterdar ve vali olmak üzere toplam on üç üyeden oluşmaktaydı (BOA, İ.MV 2981, Lef 3 ve 6, 22 Ca 1264/27 Nisan 1848; A.MKT 170/12).

⁹⁰ Eyalet meclislerinin kuruluş ve işleyişi için bk. **Çadırcı, Musa** (1985) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi*, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi C:6, İstanbul, İletişim Yayınları. s.218-224.

Osmanlı eyaletlerinde Tanzimat sonrası bir ilk olarak halka açık şekilde aşar müzayedesi ve ihalesi yapmıştır. Ayrıca kazalara sandık eminleri ve diğer memurları tayin ederek halkın güvenini kazanmak adına her fırsatta Tanzimat nimetlerini sergilemiştir⁹¹. Diğer yandan eyaletteki nüfus tespiti, vergi tahsilatı ve askere alma konuları da toplum hassasiyeti için son derece önemli sayılan konulardır. Bu bakımdan bu konularla ilgili bağlı kazalarda nüfus nazırları ve kayıt memurları görevlendirilmiştir⁹². Ayrıca Tanzimat usulünün kazalarda yaşayan halka iyi anlatılması ve kaza meclislerinin işlemesi ve düzenlenmesi⁹³ için burada yaşayan halkın ileri gelenleri ve kocabaşılar⁹⁴ vilayet merkezine çağrılarak yeni düzenlemelerin bütün vilayet ve kazalara tesir etmesi amaçlanmıştır. Tabii halkın desteğini almadan sadece bir nevi İmparatorluk'un ayakta kalması için yapılan bu girişimler Musul'daki İngiliz ve Fransız Elçiliklerini de memnun etmektedir. Zira bu memnuniyet vatandaşları adına yazıya dökülerek ifade bulmuştur⁹⁵.

Tanzimat ile Kuzey Irak bölgesinde yer alan Musul Eyalet sınırları içinde ilk defa uygulanan “*Eyalet Meclisleri*” beklenen başarıyı maalesef sağlayamamıştır. Bir taraftan Merkeziyetçi yapı, diğer taraftan mahalli halkın yönetime dolaylı da olsa katılma isteği gibi zıt özellikler barındıran bir

⁹¹ BOA., İ.MV., 2981, Lef 2 ve 6.

⁹² BOA, C. Dah, 13239, 23 L 1264/22 Eylül 1848. Tanzimat reformlarının Musul Eyaleti'nde tatbik başlandığı bir sırada yapılan nüfus sayımında (1849) Musul'da; Dohuk, Sincar ve Tel'afet nahiyeleriyle birlikte, 13557 hanede, 21.197 İslam nüfus, 6867 reâyâ (Hristiyan) nüfus ve 3389 Yezidi olmak üzere toplam 31.453 nüfus yaşamaktaydı. Ancak burada verilen 31453 rakamı sadece yetişkin erkekleri içermektedir. Dolayısıyla Musul'un gerçek nüfusu bunun haylice üzerindeydi. Bk. **Polat, Hasan Ali** (2019) Hurşit Paşa 31 Mart 1325 İhtilalinin Tarihçesi, İstanbul, Yarn Yayını, s.219.

⁹³ Musul Eyalet Meclisinin teşkilinden kısa bir süre sonra, azalarının usulüne göre tayin edilerek kaza meclislerinin de kurulması yoluna gidildi (BOA., İ.MV 3255, 24 L 1264/23 Ekim 1848).

⁹⁴ Kocabaşı tabiri; muhtarlık teşkilâtının ihdasından önce Hristiyan köylerin âyanı, kurulduktan sonra ise muhtarı olarak görev yapan kişiler için kullanılırdı (Ayrıntılı bilgi için bk. **Özcan, Mert** (1995) “XVIII. ve XIX. yy. da Osmanlı İmparatorluğu'nda Kocabaşı Deyimi, Sicilleri ve Kocabaşılık”, XVI.CİEPO Sempozyumu'na sunulan bildiri metnidir, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, s.401-407.

⁹⁵ BOA., İ.MV 2981, Lef 4 ve 5.

deneyim olmuştur. Dolayısıyla halk tarafından özlenen ve beklenen demokratikleşme yolunda bir kazanım yaratmamış olmasına rağmen mahallî idareler açısından önemli bir tecrübe olmuştur⁹⁶.

Toplum hayatını ilgilendiren neredeyse her alanda hazırlanmış ve uygulamaya alınan düzenlemeler, Tanzimat'ın toplum için önemli bir kazanım olduğunun kanıtıdır. Musul için Tanzimat yenilikleri usul ve düzene göre uygulanmak üzere mülki ve mali işler için pek çok düzenlemeler getirmiştir. Bu düzenlemeler ve matbu nizamnameler dönemin valisi Aşkar Paşa'ya merkezden iletilerek kanun çerçevesinde uygulanması istenmiştir⁹⁷. Biraz daha ileri gidilecek olursa bunlara ilaveten yeni ceza kanunnameleri ve gümrük tarifeleri⁹⁸ de eklenerek Tanzimat kazanımlarının toplumun her alanına uygulanması hedeflenmiştir.

Musul'un da içinde yer aldığı özel alanlar⁹⁹ Tanzimat'ın tatbik edildiği alan içerisine sokuldukça yeni oluşturulan genel vergi düzeni de genişletilmiş oluyordu. Bu bakımdan Tanzimat uygulamalarının diğer önemli bir yönü de vergi tahsili konusunda yapılan uygulamaların kurallara bağlı yeni bir düzene sokulmasıdır. Dolayısıyla fazla vergi tahsili en önemli şikâyet konularının başını çekmekteydi. Musul Eyaleti'nde halktan fazla vergi alınması, alınan

⁹⁶ **Ortaylı, İlber** (2000) *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, s.45; Burada merkezî hükümet, taşra temsilcilerini tamamen dışlayacak güçte olmadığından bu şekildeki bir merkezileştirmede halkın temsilcilerini de bu yeni sisteme dâhil etmeyi hedeflemişti. **Akyıldız, Ali** (2000) "Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilâtlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S:3, s.90.

⁹⁷ BOA., İ.MV 3255, 24 L 1264/23 Ekim 1848.

⁹⁸ Bu tarihte gümrük tarifeleri henüz yenilenmediğinden yeni tarifelerin yolanmasına kadar gümrük vergisinin diğer yerlerde olduğu gibi Musul'da da %8 hesabıyla alınması kararlaştırılmıştı (BOA., İ.MV 3255, 24 L 1264/23 Ekim 1848).

⁹⁹ Tanzimat'ın henüz uygulanmadığı müstesna bölgelerden biri olan Musul'da özel nitelikli değişik vergiler bulunmaktaydı. Bu tür müstesna bölgeler, Osmanlı Devleti topraklarına katıldıktan sonra da eski vergi düzenlerini sürdürmüşler, eskiden verdikleri vergileri vermeye devam etmişlerdi. Nitekim Tanzimat'la öşür oranı %10 olarak tespit edildiği hâlde, müstesna bölgelerdeki eski oranlar devam etmekteydi. **Şener, Abdüllâtif** (1990) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, 1. Baskı, İstanbul, İşaret Yayınları, s.178.

fazla vergilerin zimmete geçirilmesi konularında sıkı takip yapılacağı¹⁰⁰ve kazalara yüklenen vergilerin yeniden düzenlenerek tahsil edileceği konularının Musul valisi ve defterdarı tarafından bildirilmesi çok değerli gelişmelerdir. Dolayısıyla Tanzimat'ın toplum ve devlet hayatına kazandırmış olduğu olumlu uygulamalar olarak düşünölmelidir.

Bütün girişimlere rağmen Tanzimat reformları üzücüdür ki Musul ve çevresinde beklenen daha doğrusu merkez tarafından istenen olumlu sonuçları vermemiştir. Bu durumun birden çok sebebi bulunmaktadır:

Yetişmiş yönetici ve bürokratların sayıca azlığı, çok geniş bir alana uygulanacak Tanzimat reformlarının etkisini ve başarısını düşürmüştür¹⁰¹. Diğer yandan kötü yönetim, yolsuzluk ve suiistimal Osmanlı toprakları içinde en önemli idari problemler arasında yer almaktaydı. Tabii araçların menfaatlerini de unutmamak gerekir. Çünkü halk ile mahallî yani yerel hükümetler arasında aracılık faaliyeti yürüten şahısların kendi menfaatlerini ön planda tutmaları yapılan ıslahat uygulamalarının etkisini azaltmıştır¹⁰². Tanzimat reformlarının tatbikini engelleyen başka bir unsur da Vecihi Paşa'nın belirttiği gibi; Musul, Şehrızor, Kerkük ve Süleymaniye gibi Kuzey Irak halkının gayrimedeni yani medeniyetten uzak, dışa kapalı bir hayat sürmeleridir. Bu yaşam tarzında aşiretlerin etkisi büyüktür. Onun içindir ki bu alanlarda ıslahatların uygulanması oldukça zor ve uzun zaman almakta idi¹⁰³. Tanzimat Dönemi reform hareketlerini engelleyen eylemlerden bir diğeri ise göçebe yaşayan aşiretlerin eşkıyalık hareketleri ve asayişi bozmaları olmuştur. Bu göçebe aşiretler yapılacak ıslahat girişimlerini daha baştan engelledikleri gibi idari ve mali düzenlemelerden sonuç alınmasına da engel

¹⁰⁰ Musul'a bağlı diğerkazalar vergilerinin dahi bundan böyle fukaranın hoşnudiyeti ilkesine göre düzenleneceği ve Zaho civarında halktan alınan fazla verginin sahiplerine iadesi için bk. BOA, Sadaret-Mektûbî, Mühimme (A. MKT. MHM) 43/25, 25 Ra 1268/18 Ocak 1852.

¹⁰¹ Akyıldız, s.90.

¹⁰² BOA, Ayniyat Defteri 851, s.33, 12 M 1285/5 Mayıs 1868.

¹⁰³ Vecihi Paşa, "Musul Eyaleti'nin diğeryerler gibi medeniyet dairesinde olmayıp ekseriyetle çadırlarda yaşayan konargöçer urban ve aşiretlerden oluştuğunu ifade ederek daha işin başında Tanzimat uygulamalarının zorluğuna işaret etmişti (BOA, Cevdet Zabtiye 3398, 29 Ra 1264/5 Mart 1848).

olmaktaydılar¹⁰⁴. Bu sıkıntılar merkez tarafından fark edilmiş ve bu amaçla göçebe yaşayan aşiretlerin yerleşik yaşama geçirilmesi için birtakım çalışmalar yapılmıştır. Ancak yeterli ve etkili bir sonuç mümkün olmamıştır¹⁰⁵.

Tanzimat'ın ilanı İmparatorluk sınırları içinde olumlu karşılanmış¹⁰⁶, merkezde yani içte ise halk arasında büyük ses getirmiştir. Tanzimat'ın getirdiği reformlara her kesim kendi penceresinden bakmaktaydı. Müslüman halkın gayrimüslim reayaya tanınan haklardan rahatsızlık duymaktaydı. Bu bakımdan menfaatleri bozulan ulema, ayan ve taşra idarecileri tarafından sürekli tahrik edilirken Hristiyan cemaatler Tanzimat'ın getirmiş olduğu “eşitlik” anlayışı nedeniyle reform hareketlerine genel olarak olumlu bakmışlardı.¹⁰⁷ Dolayısıyla rahatı ya da menfaati her noktada bozulan Müslüman kesim ve bazı zümreler, Tanzimat'a mesafeli durmuş ya da karşı safta yer alarak reform hareketlerin başarıya ulaşmasını farklı şekillerde engellemiştir. Ayrıca kanun önünde eşitlik, kanun üstünlüğü vb. kavramlar önem kazanırken toplumsal tabakalar arasında çatışmalar meydana gelmiş ve derin görüş ayrılıkları oluşmuştur.

Musul Eyaleti'nde ve vilayetlerinde bulunan Müslüman tebaa¹⁰⁸

¹⁰⁴ Tanzimat döneminde özellikle Musul ve çevresinde Arap ve Kürt aşiretlerinin saldırıları, buralardaki kontrolü zedeleyecek derecedeydi. Bu dönemde bilhassa Aneze ve Şammar Aşiretlerinin eşkıyalık hareketleri asayiş ve düzeni alt üst etmişti. Bk. **Saydam, Abdullah** (1993) “Tanzimat Devrinde Halep ve Musul Dolaylarında Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri”, On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S:8, s.245.

¹⁰⁵ Nitekim Tanzimat Döneminde, bölgedeki göçebe aşiretleri denetim altına alma ve yerleşik hayata geçirme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmış; özellikle aşiret reislerine maaş bağlanarak kendilerine birtakım idari görevler verilmesi, aşiret halkını vergi verme ve askere gitme konusunda ikna edememişti (Musa Çadircı, “Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”, s.102- 103).

¹⁰⁶ **Bilsel, Cemil** (1999) Tanzimat'ın Harici Siyaseti, Tanzimat, II, İstanbul, MEB Yayınları, s. 662-664.

¹⁰⁷ **İnalçık, Halil** (2004) “Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi, S:112, s.624; **Tanör, Bülent** (2004) Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, s.94.

¹⁰⁸ Tanzimat'ın Musul'da tatbikine başlanılmasından kısa bir süre önce, 1844 yılında, Fransa Konsolosluk tercümanının kiliseye benzer bir ev yaptırma teşebbüsü üzerine Müslüman ahali ayaklanmış ve neticede ev yıkılmıştı. Ecnebi konsolosların sık sık vilayet işlerine karışması da şüphesiz halkın bu hareketi üzerinde etkiliydi. Osmanlı temsilcileri, Fransız

Tanzimat reformlarına karşı yukarıda belirtildiği gibi çeşitli şekillerde tepkiler vermişlerdir. Verilen bu tepkiler, vilayetlerde bulunan kolluk kuvvetlerinin yapısını bozmuş, dolayısıyla toplum asayişinin de bozulmasına neden olmuştur. Tanzimat ve getirdiği yeniliklerin Musul halkı için şaşırtıcı olduğu kadar beklenmeyen ya da istenmeyen bir yanının da olduğu söylenebilir. Ayrıca her zümre Tanzimat'ın reformlarına kendi penceresinden bakmaktaydı. Zira gayrimüslim tebaa dışında pek mutlu görünen bir kesim de bulunmuyordu. Özellikle ticaretle uğraşan gayrimüslim zengin kesim, ekonomik tedbirlerden ötürü iyimser bir havada bulunuyordu. Daha önce de belirtildiği gibi gayrimüslim reaya eşit haklara sahip olmak gelenekçi Musul'un Müslüman ahalisi için kabul edilmesi pek kolay bir durum değildi¹⁰⁹.

Tanzimat reformlarından sonra sosyal, ekonomik ve kültürel tabloyla bağlantılı olarak Musul'un kuzey bölgelerinde yaşayan Hristiyan halka (reaya) karşı Kürt aşiretlerinin saldırıları daha da artmıştı¹¹⁰. Çıkar ve hesapları bozulan ulema, ayan ve tarikat (şeyh) liderleri ise bu tür saldırıları desteklemiş, kutuplaşan Müslüman toplumunu Hristiyan halka karşı kışkırtmıştır. Hristiyan topluluklar ise Tanzimat'ın reformlarıyla "eşitlik" ilkesini bağlamında uğradıkları haksızlıklara direnmeye çalışmışlardır. Nitekim uğradıkları haksızlıklar karşısında güvendikleri tek merci Musul'daki İngiliz, Fransız ve Rus Konsolosları olmuştur. Bu konuda çok hassas olan Hristiyan tebaanın en küçük sorunda konsolosların İstanbul'da bulunan

yetkililere "bölgenin nezaketinden dolayı müdahil olanları tecziye konusunda fazla bir şey yapamadıklarını" ifade ederek ahalinin bu özelliğini bir bakıma teyit etmişti. **Kaynar, Reşat** (1991) Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat C:7, S:19, Ankara, Türk Tarih Kurumu, s.589-590.

¹⁰⁹ **Shields** (2000) *Mosul Before Iraq*, State University of New York Press, s.26.

¹¹⁰ Zira, Kürtlerin Nesturilere yaptığı baskı ve zulmün men'i için Nesturilerin yaşadığı İmadiye ve bazı kazaların Musul Sancağı'na ilhaki konusu Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiş, ancak bu uygulamanın daha önce yapıldığı belirtildikten sonra, saldırıların önlenmesi hususu Bağdat Valisi ve Musul Mutasarrıfına havale edilmişti (BOA, Sadaret Mektûbî, Umum Vilâyât (A.MKT.UM) 147/43, 18 S 1270; Sadaret Mektûbî Kalemî, Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD) 98/63, 4 S 1270; A.MKT. NZD 105/36, 18 Ra 1270). Kürtlerin Hristiyanlara karşı düşmanca tutumları daha sonraki dönemlerde de devam etmiş ve bu durum, bölgede asayişin bozulmasında en büyük sebeplerden biri olmuştur.

sefirlerini devreye koyarak vilayetin iç işlerine müdahale etmesi çok sık rastlanan bir durum hâline gelmiştir¹¹¹. Bütün bu sıkıntılara rağmen Tanzimat reformlarının Hristiyan halk (reaya) için eskiye nazaran çok daha rahat ve huzurlu bir ortam oluşturduğu kesindir¹¹². Zira gayrimüslimler için artık ikinci sınıf vatandaş, azınlık gibi tabirler geride kalmıştır. Batı'nın baskısı ve dağılma sürecinde olan Osmanlı'nın toplum yapısını ayakta tutma adına atılan bu yenileşme adımlarının onlar (gayrimüslim) için artık geriye dönüşü yoktur.

Son tahlilde Musul vilayeti için Tanzimat reformlarının ve aslında yarattığı çatışma ortamının Irak'ın diğer bölgeleri nazarında çok daha az şiddette olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü sosyal ve kültürel yapısı Osmanlı ile bütünleşmiş toplumsal yapı içinde lüzumu dâhilinde yapılan idari değişiklikler, aşiret reislerini ve yerel güçleri kontrol etmede çok büyük sıkıntılara neden olmamıştır¹¹³. Dolayısıyla bölge eşrafi, ayanlar, aşiret reisleri ve din uleması Tanzimat reformları ve uygulamaları sonunda bir şekilde nüfuz ve güçlerini daha da artırmışlardır.

¹¹¹ Bazı örnekler için Bk. BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR.MKT) 27/64, 15 Za 1265/2 Ekim 1849; A.MKT.UM 189/56, 19 B 1271/7 Nisan 1855; A.MKT.UM 310/69, 7 Ş 1274/23 Mart 1858; İrade Hariciye 12152, 29 C 1281/29 Kasım 1864.

¹¹² 1857 tarihinde Musul'da meydana gelen bir tanassur (Müslümanlıktan Hristiyanlığa geçme) hadisesi bu bağlamda değerlendirilebilir: Bu tarihte, aslında Hristiyan iken 35 sene önce Müslümanlığı kabul eden Musullu bir şahıs, karısı ve çocuğuyla birlikte tekrar Hristiyanlığa geçmişti. Söz konusu olayda, Papa tarafından Musul'da görevlendirilen papazın da methali olduğu saptanmıştı. Osmanlı Hükümetinin bahsedilen kişi için vermiş olduğu karar, bu konuda genel uygulamayı da gözler önüne sermektedir. Hükümetçe alınan ve Musul Vilayeti'ne iletilen kararda; bu gibilerin can ve mallarına zarar gelmeden daha önce yaşadıkları yerin dışında, hadise çıkmayacak bir yere nakilleri öngörülmüştü. Oysa tanassur ve diğer türlü din değiştirmeler yasaktı ve ölüm cezası gerektiren bir suçtu. Ancak Tanzimat döneminde bu kurala pek uyulmadığı görülmektedir. Aynı tarihlerde buna benzer din değiştirme olaylarının sıkça yaşandığı muhtemeldir. Zir, şeklen ihtida etmiş olan cemaatler, Tanzimat'ın verdiği özgürlük havasıyla gerçek inançlarını bu şekilde açıklamaya başlamışlardı. **Ortaylı, İlber** (1994) "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1994, s.483.

¹¹³ **Sluglett, Peter** (1991) al-Mawşil" (Since 1900), The Encyclopedia of Islam (EI), New Edition, E.J. Brill, Leiden, VI, 901.

VII. TANZİMAT VE İRAK'TAKİ İDARİ YAPILANMADA İSTİKRAR SÜRECİ

II. Mahmut hükümdarlığının son yıllarında ayan ve yerel güçleri (hanedanları) etkisiz hâle getirmeyi başarmış ve taşrayı merkezî otoriteye bağlı hâle getirmiştir. Bu dönemde Irak topraklarında Şehrızor, Musul, Bağdat ve Basra olmak üzere dört eyalet bulunmaktaydı¹¹⁴. Yine Osmanlı'nın genel toprak yapısı, yani sınırları incelendiğinde İmparatorluk bünyesinde toplamda 29 eyaletin olduğu görülmektedir. Tanzimat reformlarının 1848 yılında Musul Eyaleti içinde uygulanmaya başlanması ve hemen arkasından Irak toprakları nazarında acilen idari düzenlemeler yapılması için bazı gereksinimler doğmuştur. Bu düzenlemelerden birincisi, 1850 yılında merkezi Kerkük olan Süleymaniye ve Revanduz Sancaklarını da içine alan yeni Şehrızor Eyaleti kurularak Musul ve Bağdat'a bağlanmasıdır¹¹⁵.

Yine bu zaman diliminde, Musul'un teşkilat yapısında gerçekleştirilen idari düzenlemelerin biraz karışık olduğu görülmektedir. 1849 yılında Hakkâri Eyaleti kurulduktan sonra, Musul Eyaleti'nin sınırları küçülmüştür. Bu nedenle Hakkâri Valiliği, yetkili merci olmak ve askerî bakımdan Bağdat ile olan bağlarını sürdürmek koşuluyla Mayıs 1851 yılında Musul'un "*mutasarrıflık*" (valilik) unvanıyla Mehmet Hilmi Paşa kontrolüne verilmiştir¹¹⁶. Aslında bu kabulde Musul'un Hakkâri tarafından ilhak edilmesi

¹¹⁴ Akbal, Fazıl (1951) "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdarî Taksimat ve Nüfus", Belleten, C:15, S:60, s.627.

¹¹⁵ Oluşturulan bu eyaletin başına, 55 bin kuruş maaşla Rıza Paşa vali olarak tayin edilmiş, ayrıca mal müdürü ve diğer memurlar da atanmıştı (BOA, İ.Dah, 12777, 8 N 1266/18 Temmuz 1850; Birken, s.206-207, 223). Bu şekilde merkezi Kerkük olan ve 1850'de oluşturulan Şehrızor Eyaleti, daha önce bahsedilen, Süleymaniye taraflarında ve İran sınırına yakın bir yerde bulunan Eski Şehrızor ile karıştırılmamalıdır. Yeni Şehrızor Eyaleti, eski eyaletin batısını kapsıyordu (Birken, s.204).

¹¹⁶ BOA, A.MKT. NZD 33/66, 2 B 1267/3 Mayıs 1851; A.MKT. NZD 34/17, 11 B 1267/12 Mayıs 1851. Bu karar üzerine Musul, kısmen Hakkâri ve kısmen de Bağdat'ın idaresi altına girmiş oluyordu (S.H. Longrigg, Four Centuries of Modern Iraq, Oxford 1925, s.280; Darkot, VIII, 743; Sarah D. Shields, MosulBeforeIraq, s.38). Shields ve Longrigg, Musul'un Bağdat'a mutasarrıflık olarak bağlanmasını 1850 tarihiyle vermektedir ki, doğru tarih 1851'dir. Bu tarihten önceki idari duruma bakıldığında; Kerkük ve Süleymaniye Livalarının Musul'dan bağımsız olarak Bağdat ve Şehrızor Vilayetlerine bağlı olduğu, Musul'un ise

idari yönetim bakımından rahatlatılacağı tezine dayanmaktadır¹¹⁷. Çünkü daha önce gerek idari gerekse kültürel bakımdan Hakkâri yönetimiyle iyi ilişkiler içinde bulunmaktaydı.

Bu çerçevede 1851 yılı sonunda Musul ve Şehrizor Eyaletleri mutasarrıflık (vali) statüsü ile Bağdat'a bağlanması¹¹⁸ konusu Meclis-i Valâ'da¹¹⁹ görüşülmüştür¹²⁰. Daha sonraki süreçte 1852'nin hemen başında

müstakil bir eyalet hâlinde bulunduğu görülmektedir (Sahillioğlu, s.1252). 1851 yılına kadar "vezir" unvanını taşıyan Musul valileri, bundan sonra "mutasarrıf" unvanını taşımışlardır (Devlet Salnâmesi 1268, s.74).

¹¹⁷ BOA, Divân-ı Hümâyûn (Beylikçi) Kalemî (A.DVN) 68/84, 27 B 1267/28 Mayıs 1851.

¹¹⁸ 1847'de 6. Ordu'nun teşkil edilmesi ve bu şekilde İran'a karşı askeri harekâtlar için önemli bir merkez ve üs hâline gelmesi, Bağdat'ın konumunu diğer Irak vilayetlerine göre daha da güçlendirmişti. Böylece Musul da Bağdat'a karşı eski konumunu kaybetmişti. Bağdat valilerinin Musul ve Şehrizor'a kendi hâkimiyetlerini kabul ettirerek nüfuzlarını bütün Irak'a yayma politikası ise sıkça rastlanan bir durum idi. 1851'de, Musul'un kısmen ve Şehrizor'un Bağdat'a bağlanmasına rağmen 1855 Haziranı'nda Bağdat Valisinin "...merbutiyet-i kadîme ve münasebet-i mevkîyesi cihetiyle Şehrizor Eyaleti'nin eskiden olduğu gibi, Bağdat'a ilhakını..." istemesi, Bağdat valilerinin Musul'la birlikte Şehrizor üzerinde de tam bir hâkimiyet sağlama isteğinden kaynaklanıyordu. Zira Bağdat Valisi "Buranın mukataa yapılmasını veya emaneten kendi uhdesine verilmesini istiyor ve bunun (belki de hükûmeti ikna yöntemi olarak) mali, mülki ve askerî açılarından pek çok faydalar sağlayacağını belirtiyordu. Meclis-i Valâ ve Meclis-i Hass-ı Vükelâ'da konu görüşülerek emaneten idareye onay verilmiş ve Şehrizor ve valisinin, 1851'deki karara istinaden zaten Bağdat Eyaleti ve valisinin idaresi altında bulunduğu teyit edildi. Şehrizor Valisi Ali Paşa'ya, Bağdat'a bağlı olduğunun bir kez daha hatırlatılacağı da ayrıca belirtildi (BOA, A.MKT.UM 197/90, 23 N 1271; A.MKT.MHM 79/73, 9 Ra 1272).

¹¹⁹ 1838'de, II. Mahmut döneminde Mustafa Reşit Paşa tarafından kurulan danışma meclisine verilen isimdir. Osmanlı yönetim kademesi içerisinde şekilsel de olsa Batı meclislerinin benzeri ilk bürokratik yapılanma olduğu söylenebilir. Çünkü bu mecliste söz almak isteyenler isimlerini yazdırarak bu sırayla konuşurlardı ve oturumların tamamı kaydedilmekteydi. Meclisin üyeleri atama ile görev alırken başlıca görevleri arasında padişah fermanlarından düzenli hukuk metinlerine geçilmesi, ceza kanunlarının düzenlenmesi, askerlik kanunu, arazi kanunu ve eyalet meclisleri nizamnamesi gibi toplumsal yaşamı etkileyecek pek çok alanda kanun ve tüzük de bu meclis tarafından hazırlanmış ve uygulanmıştır. Ayrıca 1839 Tanzimat reformlarından sonra idari konularda bir bakıma istinaf mahkemesi olarak da çalıştığı görülmektedir. Diğer taraftan Tanzimat-ı Hayriye kavramı ilk defa bu meclisin kuruluş metninde kullanılmıştır. En önemli nokta son sözün daima padişah tarafından söylenmesiydi.

¹²⁰ BOA, İ. MV 8892, 14 S 1268/9 Aralık 1851.

Ocak ayında Musul'un, Hakkâri'den koparılarak Şehrizer'a ilhak edilmesi düşüncesiyle Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiştir. Bu hassas konu hakkında sırasıyla Irak, Hicaz ve Anadolu Orduları subaylarına görüş yazıları sunulmuştur¹²¹. Gelen görüşler Meclis-i Vâlâ'da tartışmaya açılmıştır. Sonuç olarak Musul Eyaleti'nde mali ve mülki işler daha önce yürütüldüğü şekilde kalmıştır. Ancak eyaletin dağlık ve doğu kısmında yer alan taiflerin (Davudiye, Akra, Dohuk ve Zaho kazalarıyla Zibar ve Aşâir-i Erbaâ vb. yerleşim yerleri) mülki ve asayiş bakımından idaresi Hakkâri valisine bırakılmıştır. Yine Musul'un batısı ve çöl kısmında kalan köyler ile Tel'afer ve Şeyhan kazalarının mülki idaresi, asayiş ve aşiret sorunlarının çözümü Bağdat ve Şehrizer valilerinin idaresine verilmiştir¹²². Temelde bu düzenlemelerin tamamı aslında idari yönden asayişin sağlanmasına yönelik yapıldığını söylemek mümkündür. Müzakere sonunda Meclisten çıkan kararların tebliğ edilmesi ve gereğinin yapılması Bağdat Valisi Namık Paşa ile Musul Mutasarrıfı (Valisi) Hilmi Paşa ve Maliye Nezaretine yazılı olarak iletilmiştir¹²³.

Yapılan bu idari düzenlemelerin Musul'u toprak parçası olarak Doğu ve Batı diye ikiye ayırdığı görülmektedir. Diğer taraftan yönetsel anlamda ise hem idari hem de mülki bakımdan Bağdat, Şehrizer ve Hakkâri Eyaletleri arasında üçe bölünmüştür¹²⁴. Bu taksimattan maksat, Tanzimat reformlarının birer parçası olan vergi tahsili, asker toplama ve idari yönetim gibi kaygıların giderilmesi olarak düşünülmektedir. Aynı zamanda bölgedeki asayiş

¹²¹ Bu düzenlemede, doğudaki Akra ve Davudiye kazalarının Hakkâri'ye, Musul ve mülhakatının ise Şehrizer'a ilhakı veya Hakkâri valisinin Musul'a nakli ve Musul Mutasarrıfı Hilmi Paşa'nın da kaymakamlık unvanıyla Hakkâri'ye nakli gibi değişik alternatifler üzerinde durulmuştur (BOA, Sadâret Mektûbî, Meclis-i Vâlâ Kalemi (A.MKT.MVL.) 49/21, 11 Ra 1268/4 Ocak1852).

¹²² BOA, İ.Dah 15458, 16 B 1268/6 Mayıs 1852; A.MKT.UM 99/100, 3 Ş 1268/23 Mayıs 1852; A. MKT.

UM 118/23, 8 Ra 1269/20 Aralık 1852. Aynı kararda, Hakkâri valisinin Musul'da oturması teklifi; Hakkâri Eyaleti'nin İran hududunda ve nazik bir mahalde bulunması ve böyle bir durumda valinin diğer yerlerle ilgilenmesinin zorlaşacağı gerekçesiyle uygun görülmemiştir.

¹²³ BOA, A.MKT.MVL 53/19, 3 Ş 1268/23 Mayıs 1852; A.MKT.NZD 55/5, 3 Ş 1268/23 Mayıs 1852

¹²⁴ BOA, A. MKT.UM 118/23, 8 Ra 1269/20 Aralık 1852.

sağlamak, mevcut saldırıları durdurmak ve daha da önemlisi Tanzimat kazanımlarını (can, mal, namus vb.) toplumsal yapıya tatbik yoluyla korumak olduğu söylenebilir. Bu duruma örnek vermek gerekirse Kürtlerin Hristiyan gruplara karşı saldırıları ve bazı aşiretlerin asayişi bozması gibi durumlar neticesinde Van Eyaleti'ne bağlı İmadiye kazası ile birtakım nahiye ve köylerin Musul'a bağlanması gerekli olmuştur¹²⁵. Bu itibarla uygulamaların altında yatan temel amacın Tanzimat'ın ilan sebeplerinden birisi olan taşraya karşı merkezî otoriteyi sağlamak olduğu çok açıktır.

Musul'un idari yapısı üzerindeki denemeler bu kadarla sınırlı kalmamıştır. 1855'te mutasarrıflık unvanıyla Van Eyaleti kanatları altına alınmış ve 1861'e kadar bu yapısını korumuştur. 1861'in sonuna doğru Musul da (Şehrızor ve Basra gibi), valilikten kaymakamlığa çevrilerek, yani statü kaybına uğrayarak Bağdat idaresine girmiştir¹²⁶. Musul, Şehrızor ve Basra'nın hızla ve zamanlama olarak aynı anda Bağdat yönetimine devredilmesi, Irak'ta yapılmak istenen reform ve ıslahat çalışmalarında aslında Bağdat Valisi Namık¹²⁷ Paşa'nın hareket kabiliyetini artırmak ve işini kolaylaştırmak için olduğu açıktır. Ancak bu şekilde, yapılması planlanan yeniliklerde etkinlik sağlanacak ve tek merkezden kontrol imkânı doğacaktır. Namık Paşa'nın başlatmış olduğu ıslahat hareketleri sonraki dönemde Bağdat Valisi olan Mithat Paşa (1869-72) yönetimiyle daha üst seviyeye çıkararak toplum yapısı içinde daha fazla alana nüfus etmiştir¹²⁸.

¹²⁵ BOA, A.MKT.NZD 98/63, 4 S 1270/ 6 Kasım 1853; A.MKT.NZD 105/36, 18 Ra 1270/19 Aralık 1853; A.MKT.UM 163/26, 4 Z 1270/ 28 Ağustos 1854.

¹²⁶ Nitekim 1865'te, Şehrızor, Süleymaniye ve Revanduz kaymakamlıkları ile birlikte Musul'un da bağlı olduğu eyalet Bağdat idi (Devlet Salnamesi 1283, s.78; Birken, s.179, 207, 222).

¹²⁷ İki kez Bağdat valiliği görevine getirilen Mehmet Namık Paşa zamanında, 1860'lı yıllarda Irak Eyaletlerinde birçok reform gerçekleştirilmiş, mukataa gelirlerinin doğrudan hazineye aktarılması, miri arazinin urbana satılarak onların yerleşik hayata geçirilmesi, çeşitli idari ve arazi düzenlemeleri, aşiretlerin ıslah ve tedibi ile devlete bağlanması gibi ıslahatlarla bu bölgede devletin nüfuzunun tesis edilmesini sağlamıştı. **Kurşun, Zekeriya** (1998) Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti, Ankara, Türk Tarih Kurumu, s.5. Namık Paşa'nın bulunduğu görevler ve kısa biyografisi için bk. **Süreyya, Mehmet** (1996) Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri IV, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 39-40.

¹²⁸ **Birken**, s.179, 207, 222.

Tanzimat reformlarının yekpare olarak tek elden yürütülmesine yönelik anlayış yapısı merkezîyetçiliğin mahallî, yani yerelde uygulanması şeklinde yorumlanabilir. Bu süreçte Bağdat valisinin tek yetkili merci olarak seçilmesi ve merkezden yapılan yazışmaların doğrudan muhatabı olması merkezî düzenlemelerin öneminin anlaşılması açısından etkili olmaktadır¹²⁹. Çünkü biraz geriye doğru bakıldığında Musul, Şehrîzor ve Basra mutasarrıflarına daha önce tek tek yazılar gönderilmekteydi. Hâliyle bu durum da bürokrasinin ağır işlemesine neden olmaktaydı. Son düzenleme ile artık vergiler hızlı toplanırken Irak coğrafyasının imar, iskân ve siyasal düzeninin yeniden kurulması daha kolay ve hızlı gerçekleştirilmiştir.

VIII. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI, MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE SURİYE VE İRAK'TAKİ GELİŞMELER

Irak, Suriye ve Anadolu topraklarının I. Dünya Savaşı'ndan sonra işgal edilmesinin ardından direniş için Anadolu'da 1919'da "*Kuvayımîllîye Teşkilatı*" ve "*Suriye-Filistin Müdafaa-i Kuvva-yı Osmaniye Heyeti*" kurulmuştur. Heyetin başındaki kişi Özdemir Bey takma ismini kullanan Ayıntap¹³⁰ komutanı Ali Şefik Bey, yardımcılarını Halep Heyet-i Merkeziye Başkanı Hilal Bey ve Erkan-ı Harp Reisi Namık Bey'dir. Teşkilat çok az bir zaman içinde alanını genişleterek büyümüş ve başta Şam, Halep, Humus, Hama, Beyrut ve Kuneytara'da irtibat büroları açmıştır¹³¹.

Bu dönemde Türk ve Arap milliyetçileri Fransızlara karşı ortak bir mücadele örneği vererek iş birliği yapmışlardır. Tabii bu ortak tavır içine Türk ve Suriyeli direnişçilerin yanında zaman içinde Iraklı direnişçiler de yer almıştır. 2 Temmuz 1920'de Kilis'te Kefergani köyünde düzenlenen bir antlaşma ile Türkiye, Irak ve Suriye'nin işgalden kurtulması ve düşmanla

¹²⁹ BOA, A.MKT.UM 559/65, 29 L 1278; A.MKT.NZD 422/17, 30 Za 1278.

¹³⁰ Ayıntap olarak bilinen eski kent, bugünkü Gaziantep'in 12 km. kuzeybatısına düşen Dülük köyü ile Karahöyük köyü arasında bulunduğu belirtilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz., <https://www.google.com/search?q=Ay%C4%B1ntab+neresi&oq=Ay%C4%B1ntab+neresi&aqs=chrome..69i57j0.6417j0j8&sourceid=chrome&ie=UTF-8> s.e.t.07.02.2020.

¹³¹ Umar, Ö. Osman (2004) Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1918), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, s.428.

beraber mücadele edilebilmesi için Suriye, Türkiye ve Irak'ın eşit sayıda üye vermesiyle ortak bir meclis oluşturulması kararları alınmıştır¹³². Görüş birliğine varılan diğer konular arasında:

1. Kilis'te bulunan Kuvayimillie için Suriye'ye ağır silah, top ve mühimmat verilmesi,
2. Suça karışanların yakalandıklarında diğer tarafa teslim edilmesi,
3. Hamam-Katma-Kilis ve Ayıntap gibi bölgelerde cereyan eden düşman hareketliliği konularında bilgi akışı sağlanması,
4. Vatana ihanet edenlerin karşılıklı teslimi,
5. Silah ve mühimmat nakli için kullanılan Halep demir yolunun Fransız ve Ermenilerin kullanımına kapatılması konusu¹³³,
6. Tarafların irtibatını sağlayabilmek için İrtibat Subaylığının kurulması,
7. En önemlisi de antlaşmanın gizliliği ve tarafların bu hassas konulara riayet etmeleri konularında mutabık kalınmıştır¹³⁴.

Suriye ve Irak bölgelerinde düşman karşısında ortak hareket edilmesi, Türkler ve Araplar arasında yükselen iş birliği İngiliz ve Fransızları endişeye sevk etmiştir.¹³⁵ Öyle ki ABD dahi bu durumdan rahatsızlık duymuş, olan biteni anlayabilmek için bölgeye gözlemci göndermiştir. Gözlemci olarak bölgeye gönderilmiş olan H. Engert 28 Şubat 1920'da gözlemlerini

¹³² Öztürk (2016), s.9.

¹³³ Gerçekten Halep-Maraş demir yolu, Kilis'in batısındaki Damrık Dağı civarındaki Okçu İzzeddinli Aşireti'nin milis kuvvetleri tarafından 1920 Şubatı'ndan itibaren sürekli olarak tahrip ediliyor, Halep'ten Maraş'a asker ve mühimmat nakli engelleniyordu. Hatta 1920 Şubatı'nda Maraş'a giden bir tren havaya uçurulmuş, bazı Fransız askerleri esir alınmış, bunun üzerine bölgeye gönderilen bir Fransız birliği, Damrık Dağı'nın batı yakasında Hisar köyü civarında bozguna uğratılmıştır. Geniş bilgi için bk. Öztürk, Mustafa (2005) "İzziye Kazasının Kuruluşu ve Millî Mücadeledeki Yeri", Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C:24, S:37 (Prof. Dr. Yücel Özkaya Özel Sayısı), s. 29-45.

¹³⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. No 594, Dosya No: 8-141, F. 33-10'dan zikreden Umar (2004), s.442-443.

¹³⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Umar (2004), s. 427-443.

raporlayarak “*Türkler ve Araplar Fransa’ya karşı ortak davranış hâlinde dirler. Arap ordusunda eski Türk subayları var. Fransız ordusu bütün bu işlerden bıkmış, huzursuzdur. Fransız subaylarının çoğu Suriye’den ayrılmaya hazır durumdadır. Çünkü Cezayirli ve Senegallilerden kurulu birliklerine güvenmemektedirler.*”¹³⁶ ifadelerini tarihe düşmüştür.

Aslında bütün bu olup bitenin temelinde 1919 yılında yapılan Sivas Kongresi’nde alınan kararlar yatmaktaydı. Türk Cephesi’nde Suriye ile bu kadar yakın münasebet kurulmasına Kazım Karabekir Paşa başından beri karşı çıkmıştır.

Gerekçesini “*Sivas görüşmelerinde sınırlar çizilmiştir, bunun dışında faaliyette bulunmak doğru değildir. Açık talimatların Fransızların eline geçmesi sakıncalıdır.*” maddesine dayandırmaktadır. Bu düşünceler karşısında Mustafa Kemal ise millî sınırlar içinde (Misakımillî) Türk ve Arapların ayrılmaz bir bütün olduğunu ifade etmiştir¹³⁷. Zira Mustafa Kemal’in Türk ve Arap birliğine bu kadar önem vermesi aslında zihninde Misakımillî sınırları içinde bölgesel bir federasyon fikrinin bulunmasından kaynaklanmaktadır¹³⁸.

Birinci Dünya Savaşı sonrası Irak’ta da benzer gelişmeler görülmektedir. Bu sefer de İngiltere ve Fransa benzer bir antlaşma ile Irak’ın geleceğini İngiltere’nin inisiyatifine bırakmıştır. Neticede İngilizler 1915’te Basra’dan başlattıkları harekât ile Bağdat içlerinden Kûtu’l-Amare’ye kadar gelmişlerdir. Türk ordusu 29 Nisan 1916 tarihinde büyük gayretle İngilizlere ağır kayıplar verdirdiler (5 general, 500 subay ve 13.000 asker esir düşmüştür)¹³⁹. Ancak bu zafer sadece İngilizleri kısa süreliğine durdurabilmiş, 1917’de Bağdat’a girmelerine engel olamamıştır. Bölgede Selman-ı Pak ve Kûtu’l-Amare Savaşları sırasında yerel halk ve Arap aşiretleri İngilizlere karşı

¹³⁶ Umar (2004), s.433-434.

¹³⁷ Umar (2004), s.435.

¹³⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları I, s. 2-3’ten nakleden Umar (2004), s. 439.

¹³⁹ Kûtu’l-Amâre ile ilgili olarak Başbakanlık Arşiv belgeleri yakın bir geçmişte yayımlanmıştır. Bkz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü- *Arşiv Belgelerine Göre Kûtü’l-Amâre Zaferi*, İstanbul 2016,131

büyük direniş göstermişlerdir.¹⁴⁰ Örneğin Kûtu'l-Amare'de Müntefik Aşiret Reisi Uceymi Bey¹⁴¹ Millî Mücadele'ye Urfa bölgesinde büyük katkılar sağlamıştır¹⁴².

Bağdat'a giren İngilizler akabinde Musul vilayetine de girmişlerdir. Benzer şekilde yerli halk Osmanlı'nın yanında yer alarak direniş göstermiştir. Öyle ki Irak'ın manda altına girdiği dönemlerde (1923) Süleymaniye Valisi Şeyh Mahmud ayaklanma başlatacak cesaret gösterebilmiştir. İngilizler 15 Şubat ile 30 Nisan 1923 tarihleri arasında Şeyh Mahmud'a kara ve hava harekâtı düzenlediler. Bu harekât Irak'taki İngiliz Kuvvetleri Komutanı Üs Mareşal Sir Salmon'un Londra'daki üstlerine bir rapor yazmasına neden olmuştur¹⁴³. Bu harekât aynı zamanda Kürdistan bölgesinde bulunan Türk

¹⁴⁰ Bu husus bazı çevreler tarafından Arap ve Kürt aşiretlerinin bölgede İngilizlere karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almalarını Türklere yapılmış bir lütuf olarak göstermeleri, art niyetli maksatlarla izah edilebilir. Bölge halkının ismi bizde mahfuz olan iki-üç aşireti hariç, bütün aşiretler Osmanlı Devleti'nin yanında yer almışlardır, bu doğrudur, bunda şaşacak bir şey yoktur. Çünkü bu vatan sadece Türklere değil onların da vatanıdır. Söz konusu aşiretlerin bu mücadeleye katılmaları da gayet tabii olup katılmamaları gayritabii olurdu.

¹⁴¹ Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l-Amâre Zaferi, s.67.

¹⁴² Uceymi Bey'e Paşalık unvanı verilerek Türk vatandaşlığına geçirilmiş ve 1932 yılında Bakanlar Kurulunun Kararı ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın imzasıyla Urfa'nın Germüş köyü kendisine temlik edilmiştir. Bk., Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l-Amâre Zaferi, 383.

¹⁴³ Raporla ilgili şu ayrıntılar bulunmaktadır: “Şubat ortalarına doğru Güney Kürdistan'ın her tarafında din ve aile yönüyle büyük bir nüfuz sahibi olan Süleymaniye Valisi Şeyh Mahmud'un Türklere lehindeki ifsadatının yalnız tezyüd değil hatta yeni bir esasa istinaden gelişmekte olduğu” belirtilmektedir. “Şeyh Mahmud, martta Kerkük'e taarruz için bir plan tertip etmiştir. Aynı zamanda Irak'ta bir genel isyan çıkarmak maksadıyla kutsal şehir Necef'in Şii ulemasıyla ittibata geçmiştir. Keza Kürdistan'da Türk Çete Kumandanı Özdemir Bey adına hareket eden bir propagandacı zabıt olan Remzi Bey ile Köy Sancak'ın geri alınması için bir ittifak yapmıştır. Bundan başka Simko ve diğer şahıslarla beraber Ankara'ya gönderilecek bir beyannameyi imzalamış ve bu beyannameye Türk hükümeti kendisini Kürdistan hükümdarı olarak tanımayı kabul ettiği takdirde Türklere yardım vaadinde bulunmuştur.” bilgileri bulunmaktadır. Raporun devamında “burada meydana gelecek bir isyan Süleymaniye ile sınırlı kalmayacak ve Kerkük ve Köy Sancak'a yapılacak bir taarruz Irak'ın her tarafında endişe verici bir tesir yapacağı” ifadeleri yer almaktadır. Bu rapor 1924 yılında Genelkurmay Başkanlığı tarafından tercüme edilmiştir. Çeviri yazısı için bk. Umar

çetesi kumandanı Özdemiş Bey'in Musul'a yapmış olduğu çok önemli ve tarihe geçen bir harekât olmuştur¹⁴⁴. Sonuç olarak İngiltere'nin olası bir tehdit karşısında Kuzey Irak'ta Türkiye'ye sempati duyan Şeyh Mahmud'a karşı karadan ve havadan büyük bir operasyon düzenlemek kaydıyla gelişmelerin önüne geçtiği görölmektedir.

SONUÇ

Her bölgenin etkileşim içinde olduğu ve sonunda mutlaka birleştiği bir veya birden fazla doğal coğrafi alan bulunmaktadır. Osmanlı içinde bu alanlardan belki de en önemli olanı Irak'ın kuzey bölgelerini oluşturan coğrafyadır.

19. yüzyılda Osmanlı hukuk sisteminde meydana gelen köklü değişimler Irak coğrafyası üzerinde de farklı etkilere neden olmuştur. Bu etkiler daha çok Irak'ın eyaletlerinde Musul, Bağdat ve Basra üzerinde uygulanan toprak rejimi üzerinde kendisini göstermiştir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde toprak düzeni de hukuk düzeni gibi değişim geçirmiş ve ortaya birtakım sorunlar çıkmıştır. Osmanlı Devleti bu sorunların çözümüne yönelik önemli adımlar atmıştır. Bu adımlardan belki de en önemli olanı Tanzimat kapsamında yapılan arazi düzenlemeleri olmuştur.

Aynı yüzyılda Irak vilayetlerinde Tanzimat öncesi ve sonrasında oluşan toprak rejiminde tapu ve mülkiyet sorunları öne çıkan konular olmuştur. Zira bu sıkıntılı konular üzerinde Tanzimat sonrası büyük değişimler meydana gelmiştir. Tımar sisteminin kaldırılması, beraberinde göçebe Kürt ve Arap aşiretlerinin neden olduğu terk edilmiş topraklar sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu duruma bağlı olarak sahte hüccet ve senetle topraklar üzerinde hak iddiaları ve mülkiyet edinme meselesi çözülmesi gereken diğer önemli sorunlar hâline dönüşmüştür. 19. yüzyılda Irak vilayetlerinde topraklar için

Ö. Osman (2003) "1923'te Şeyh Mahmud'la Özdemiş Bey'e Karşı Kuvvâ-yı Berriye ve Havaiyyenin Müşterek Harekâtı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S:145, s.133-150.

¹⁴⁴ Harekâtın safhaları hakkında geniş bilgi için bk. **Türkmen, Zekeriya** (2001) "Özdemiş Bey'in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923)", *Atatürk Araştırma Dergisi* C:27, S:49, s.68.

dağıtılan tapular ile yabancıların mülk edinme meselesi yine çözüm bekleyen önemli sorunlar arasında yer almıştır.

Osmanlı Devleti, bütün bu sorunların çözümüne yönelik 1865 yılında Irak toprakları için detaylı Layiha çıkarmıştır. O yıllarda bile hak sahibi kişilerin haklarının korunabilmesi ve yabancıların mülk edinmeleri konularında Irak valilerine uyarılarda bulunulmuş, gerekli bütün talimatlar verilmiş ve yasal zemin oluşturulmuştur.

Bütün bunlar; Tanzimat'ın getirmiş olduğu şeklen Batılılaşma ve bunun neticesinde girilen kanunlaştırma hareketleri Osmanlı'nın resmen bir hukuk devleti hüviyeti kazanmaya başladığının kanıtı olarak gösterilebilmektedir. Tüm bu çabalar sonunda yine de Osmanlı Devleti sınırları içinde insan hakları kavramının çağımız koşullarına uygun olmadığı iddia edilse de ancak dönemin çağdaş sayılan devletleri ile karşılaştırıldığında yine o dönemin kabul gören ölçütlerinin çok da gerisinde olmadığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Açıkkel, Ali** (2018) “1722-23’te Sivas Eyaletinde Cebelü Bedeli Uygulaması”, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, S: 13/2, s.113-140.
- Akbal, Fazıl** (1951) “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nda İdarî Taksimat ve Nüfus”, Belleten, C:15, S:60, s.617-628.
- Aktepe, Münir** (1999) Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, VIII, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Akyıldız, Ali** (2000) “Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilâtlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)”, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, S:3, s.57-92.
- Aydın, Mehmet Akif** (1991) Arazi Kanunnamesi, C.3, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi.
- Akyılmaz, S. Gül** (2015) Siyasi Tarih, 1. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- Akyılmaz, S. Gül** (1998) Birinci Jön Türk Hareketi’nin (Yeni Osmanlılar Cemiyeti) İdeolojisine Bir Örnek: Namık Kemal ve Diğçerleri, Ankara, Akçağ Yayıncılık.
- Alagöz, Mehmet** (2003) OldHabitsDiehard, a Reactiontothe Application of Tanzimat: Bedirhan Bey’sRevolt” (Basılmamış Yüksek Lisans), “Bedirhan Bey İsyanı” bk. BOA. 609 numaralı Ayniyat Defteri, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü- Arşiv Belgelerine Göre Kütü’l-Amâre Zaferi, 2016, İstanbul.
- Barkan, Ömer Lütfi** (1980) Türkiye’de Torak Meselesi Toplu Eserleri I, İstanbul, Gözlem Yayınları.
- Barkan, Ömer Lütfi** (1940) Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi, Tanzimat I, İstanbul, Maarif Matbaas.

Başoğlu, Tuncay (2011) Ta'azir Maddesi, C:40, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi.

Bilsel, Cemil (1999) Tanzimat'ın Harici Siyaseti, Tanzimat, II, İstanbul, MEB Yayınları.

Birken, Andreas (1976) Die Provinzen des Osmanischen Reiches, Weisbaden.

BOA, A. MKT.UM 118/23, 8 Ra 1269/20 Aralık 1852.

BOA, A.MKT.MVL 53/19, 3 Ş 1268/23 Mayıs 1852; A.MKT.NZD 55/5, 3 Ş 1268/23 Mayıs 1852.

BOA, A.MKT.NZD 33/66, 2 B 1267/3 Mayıs 1851; A.MKT. NZD 34/17, 11 B 1267/12 Mayıs 1851.

BOA, A.MKT.NZD 376/62, 1 Ca 1278; A.MKT.UM 515/76, 8 Ca 1278.

BOA, A.MKT.NZD 98/63, 4 S 1270/ 6 Kasım 1853; A.MKT.NZD 105/36, 18 Ra 1270/19 Aralık 1853; A.MKT.UM 163/26, 4 Z 1270/ 28 Ağustos 1854.

BOA, A.MKT.UM 197/90, 23 N 1271; A.MKT.MHM 79/73, 9 Ra 1272.

BOA, A.MKT.UM 523/15, 5 C 1278; A.MKT.UM 384/39, 9 C 1278; Musul Vilâyeti Salnâmesi 1325, 4.def'a,

BOA, A.MKT.UM 559/65, 29 L 1278; A.MKT.NZD 422/17, 30 Za 1278.

BOA, Ayniyat Defteri 851, s.33, 12 M 1285/5 Mayıs 1868.

BOA, Bağdat Ayn.Def, 851, s.137, 4Cemaziye'l-ahir1288(1871).

BOA, C. Dah, 13239, 23 L 1264/22 Eylül 1848

BOA, Cevdet Zabtiye 3398, 29 Ra 1264/5 Mart 1848.

BOA, Divân-ı Hümâyûn (Beylikçi) Kalemi (A.DVN) 68/84, 27 B 1267/28 Mayıs 1851.

BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT) 27/64, 15 Za 1265/2 Ekim 1849; A.MKT.UM 189/56, 19 B 1271/7 Nisan 1855; A.MKT.UM 310/69, 7 Ş 1274/23 Mart 1858; İrade Hariciye 12152, 29 C 1281/29 Kasım 1864.

BOA, İ. MV 8892, 14 S 1268/9 Aralık 1851.

BOA, İ.Dah 15458, 16 B 1268/6 Mayıs 1852; A.MKT.UM 99/100, 3 Ş 1268/23 Mayıs 1852; A. MKT.UM 118/23, 8 Ra 1269/20 Aralık 1852

BOA, İ.Dah, 12777, 8 N 1266/18 Temmuz 1850

BOA, İ.Hrc, 2205, 4 Şaban 1264 (1847).

BOA, İ.M.Val, 3069, 24 Cemaziye'l-ahir 1264 (1848).

BOA, İ.Mes.Müh, 1840, 28 Ramazan 1257 (1840).

BOA, İ.Mes.Müh.965, 17 Ramazan 1264 (1847).

BOA, İ.MV 2981, Lef 3 ve 6, 22 Ca 1264/27 Nisan 1848; A.MKT 170/12.

BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MM) 1011, 15 R 1278/10 Ekim 1861; A.MKT.UM 513/45, 1 Ca 1278; A.MKT.UM 550/45, 25 N 1278; A.MKT.NZD 376/62, 1 Ca 1278; A.MKT.NZD 422/17, 30 Za 1278

BOA, Sadaret Mektûbî, Umum Vilâyât (A.MKT.UM) 147/43, 18 S 1270: ; Sadaret Mektûb Kalemi, Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD) 98/63, 4 S 1270; A.MKT. NZD 105/36, 18 Ra 270

BOA, Sadaret-Mektûbî, Mühimme (A. MKT. MHM) 43/25, 25 Ra 1268/18 Ocak 1852.

BOA, Sadâret Mektûbî, Meclis-i Vâlâ Kalemi (A.MKT.MVL.) 49/21, 11 Ra 1268/4 Ocak 1852.

BOA, Şur.Dev, 5645, 16 Zi'l-hicce 1309 (1892).

BOA, Şur.Dv, 3149, 24 Ağustos 1297 (1878).

BOA, İ.M.Val, 16890, 17 Safer 1274 (1857).

BOA., İ.M.Val, 16890, 17 Safer 1274 (1857).

BOA., İ.MV 2981, Lef 2, 22 Ca 1264/27 Nisan 1848 ; İ.MV 7115, 10 N 1267/9 Tem. 1851

BOA., İ.MV 2981, Lef 4 ve 5.

Büyüктаş, Canan Kuş (2020) “Safevî Hükümdarı Şah I. Abbas’ın Osmanlı Devleti’nin Hindistan Ticaretindeki Rolünü Engelleme Faaliyetleri”, İnan ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi, S:4, s.94-116.

Cin, Halil (1965-1966) “Osmanlı Toprak Hukukunda Mirî Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: 22-23, S: 1-4, s.745-798.

Cin, Halil, Osmanlı (1992) Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, 3. Baskı, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları.

Cin, Halil / Akyılmaz, Gül (2011) Türk Hukuk Tarihi, Konya, Sayram Yayınları.

Ciminoğlu, İrfan, İstanbul Gazetesi, “Osmanlı Döneminde Irak”, <http://www.istanbulgazetesi.com.tr/osmanli-doneminde-irak-makale,73377.html>. s.e.t.05.02.2020.

Çadırcı, Musa (1985) Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856).

Çadırcı, Musa (1985) Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C:6, İstanbul, İletişim Yayınları.

Çadırcı, Musa (1997) Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Çadırcı, Musa (1994) “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”, Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri, TTK. (Ankara 13-14 Mart 1985), Ankara.

- Çakar, Enver** (2003) 16. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566), Elazığ, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını.
- Çavdar, Tefik** (2008) Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 4.Baskı, Ankara, İmge Kitabevi.
- Genç, Mehmet** (2006) Mukataa, C:31, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi.
- Genç, Mehmet** (2000) İltizam, C:22, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi.
- Gündüz, Ahmet** (2003) Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639), Elazığ, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Gündüz, Tufan** (2010) Şah İsmail Maddesi, C:38, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi.
- Hacıtıroğlu, Kürşad** (2014) "Küreselleşmenin Siyasal Etkileri, Göç ve Ukrayna-Rusya Krizi", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:16, S:2, s.259-284.
- Halaçoğlu, Yusuf** (1991) Bağdat- II. Osmanlı Dönemi, C:4, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi.
- Hurşid, Mehmed [PAŞA]** (1997) Seyâhatnâme-i Hudûd, Çevrimyazı: Alâattin Eser, İstanbul.
- Mehdi, İlhan** (1993) "16. yüzyılda Şehrizol Vilayeti", Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, https://www.academia.edu/10084068/XVI_Yy_Sehrizol_Vilayeti s.e.t. 20.05.2020.
- İlk Devlet Salnamesi, 1283
- İnalcık, Halil** (2004) "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi, S: 112, s.603-690.
- Kahraman, Abdülkadir** (2008) "Irak'ın Geçmişi, Geleceđi, Bugünü ve Geleceđi Üzerine Muhtemel Senaryolar", (Yüksek Lisan Tezi), Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Karaman, Yücel Dağlı/Ali, Seyit/Dankoff, Robert** (2001) Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmasının Çevirisi: 4. Kitap, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Karadağ, Haydar-Şit, Mustafa** (2016) “Osmanlı Devleti’nde Toprak Mülkiyetinin İktisadi Sistemler Açısından Değerlendirilmesi”, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:4, s.45-65.
- Kaynar, Reşat** (1991) Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat C:7, S:19, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Kurşun, Zekeriya** (1998) Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Longrigg, S.H.** FourCenturies of Modern Iraq, Oxford 1925, Darkot, Sarah D. Shields, MosulBeforeIraq).
- Mantran, Robert** (1999) Irak Maddesi, C:19, İstanbul, TDV İslam Ansiklopedisi.
- Mardin, Şerif** (1986) “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”: (Çeviren: Şeniz Gönen), Kalaycıoğlu, Ersin / Sarıbay, Ali Yaşar (Editörler), Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, İstanbul.
- Marufoğlu, Sinan** (1998) Osmanlı Döneminde Kuzey Irak, 1. Baskı, İstanbul, Eren Yayınevi. İstanbul. Al-Irak fi al-Vesaik al-Osmaniyye, Dar Al-Shorok, Amman 2006.
- Marufoğlu, Sinan** (2013) “19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunları”, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S:9, s. 235-248.
- Marufoğlu, Sinan** (1998) Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914), İstanbul.
- Matthee, Rudi** (2018) “1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri”, Çev: İlker Külbilge, Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, S:4/1, s.155-193.

- Mert, Özcan** (1995) XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kocabaşı Deyimi, Seçimleri ve Kocabaşılık İddiaları”, Ankara.
- Mumcu, Ahmet** (2017) Divan-1 Hümayun, Ankara, Phoenix Yayınları.
- Okumuş, Ejder** (2017) Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat, 3.Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları.
- Ortaylı, İlber** (1994) “Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değişirme Olayları”, Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1994, s.481-487.
- Ortaylı, İlber** (2000) Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Otacı, Cengiz** (2004) Hukukun Laikleşme Serüveni, İstanbul, Birey Yayınları.
- Özcan, Mert** (1995) “XVIII. ve XIX. yy. da Osmanlı İmparatorluğu'nda Kocabaşı Deyimi, Sicilleri ve Kocabaşılık”, XVI.CİEPO Sempozyumu'na sunulan bildiri metnidir, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, s.401-407.
- Özkiraz, Ahmet / Hamdemir, Berkan** (2009) “Anayasacılık Hareketleri, Kapitalizm ve Osmanlı”, Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi, C:11, S:2, s.59-78.
- Öztürk, Mustafa** (1996) Osmanlı Mirî Rejiminin Misâk-ı Millî ile Münasebeti, Ankara Genelkurmay ATASE, Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, İstanbul, Yapı Kredi Bankası Yayını.
- Öztürk, Mustafa** (2005) “İzziye Kazasının Kuruluşu ve Millî Mücadeledeki Yeri”, Ankara Üniversitesi DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi C:24 S:37 (Prof. Dr. Yücel Özkaya Özel Sayısı), s.29-45.
- Öztürk, Mustafa** (2016) “Osmanlı Mirî Rejiminin Suriye ve Irak'ta Uygulanmasının Sonuçları” Akademik Bakış Dergisi, C:9, S:16, s.1-15.
- Peter Sluglett** (1991) “al-Mawşil” (Since 1900), The Encyclopedia of Islam (EI), New Edition, E.J. Brill, Leiden.

- Polat, Hasan Ali** (2019) Hurşit Paşa 31 Mart 1325 İhtilalinin Tarihçesi, İstanbul, Yarıncılık.
- Sahillioğlu, Halil** (1990) “Osmanlı Döneminde Irak’ın İdarî Taksimatı”, (Arapçadan çeviren: Mustafa Öztürk), TTK- Belleten, C:54, S:211, s.1233-1257.
- Sayar, Ahmed Güner** (2013) Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, 5.Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Saydam, Abdullah** (1993) “Tanzimat Devrinde Halep ve Musul Dolaylarında Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri”, On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S:8, s.243-256.
- Süreyya, Mehmet** (1996) Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri IV, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Şahin, Cemile** (2012) “Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, The Journal of Academic Social Science Studies, C:5, S:6, s. 434-461.
- Şener, Abdüllâtif** (1990) Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, 1. Baskı, İstanbul, İşaret Yayınları.
- Tanör, Bülent** (2004) Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları II, Ankara 1980.
- Türk Tarih Kurumu** (1994) MUSTAFA Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri, 1. Baskı (Ankara: 1985), Ankara.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Sabah Sözlük, Cebelü nedir? Cebelünün Görevleri, <https://www.sabah.com.tr/sozluk/tarih/cebelu-nedir-cebelunun-gorevleri> s.e.t.06.02.2020
- Türkmen, Zekeriya** (2001) “Özdemir Bey’in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923)”, Atatürk Araştırma Dergisi, C:27, S:49, s.49-79.

- Umar, Ömer Osman** (2003) “1923’te Şeyh Mahmud’la Özdemir Bey’e Karşı Kuvvâ-yı Berriye ve Havaiyyenin Müşterek Harekâtı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S:145, s.133-150.
- Umar, Ö. Osman** (2004) *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1918)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Ünal, Uğur** (2014) *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu*, İstanbul, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:135.
- Vak’a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi (1999), (Yay. Haz. Münir Aktepe), İstanbul.
- Vikisözlük, lahiya, <https://tr.wiktionary.org/wiki/lahiya> s.e.t.10.02.2020).
- Yurtseven, Yılmaz / Şahin, Gamze Nur** (2016) “Klasik Osmanlı Hukukunda Padişahın Yargı Yetkisi”, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, S:1, s.159-206.
- Yenidünya, Süheyla** (2009) “XIX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nin Bağdat’ta Kölemen Hâkimiyetini Kaldırma Teşebbüsleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S:182, s.2-44.
- Yetkin, Aydın** (2013) “Osmanlı Devleti’nde Hukuk Devletinin Gelişim Süreci”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:6, S:24, s. 380-413.